ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, τχ. 38, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2011, σ. 88-119

ΑΠΟ ΤΟΝ «ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟ ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΝΩ» ΣΤΟΝ «ΑΠΟΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΩ»; ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

*Γιώργος Μπιθυμήτρης**

Στο κείμενο γίνεται μια προσπάθεια καταρχάς να αναδειχθεί και, ακολούθως, να ερμηνευθεί η φθίνουσα πορεία του ευρωενωσιακού ιδεώδους στη συνείδηση της βάσης του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος στη συναφειά της με τις πολιτικές προεκτάσεις που η ίδια ενεργοποιεί. Εντάσσοντας τη στάση των συνδικάτων απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση σε ένα συνολικότερο πλαίσιο στρατηγικής επιλογής –το οποίο περιγράφεται υπαινικτικά–εξετάζονται οι συνέπειες της αφοσίωσης των οργανωτικών συνδικαλιστικών ηγεσιών στους θεσμικούς διακανονισμούς της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, σε σχέση με στάσεις και προσλήψεις που διαμορφώνονται στο επίπεδο της βάσης. Τέλος, γίνεται μια απόπειρα να παρουσιαστούν διεργασίες στο ευρωπαϊκό συνδικαλιστικό κίνημα που συνιστούν μια αντίθετη κίνηση, προς την κατεύθυνση του «απο-ευρωπαϊσμού», αυτή τη φορά από τα κάτω.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, που εισήλθε δυναμικά σε νέο στάδιο με την επικύρωση της Συνθήκης του Μάαστριχτ (1991-1992), έθεσε σοβαρά διλήμματα στο ευρωπαϊκό συνδικαλιστικό κίνημα, κυρίως σε σχέση με την τάση εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων. Η στάση των συνδικάτων απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση από το 1991 μέχρι σήμερα, αν και δεν παρουσιάζεται συμπαγής, εμφανίζει ωστόσο σε επίπεδο τόσο προ-

* Ο Γιώργος Μπιθυμήτρης είναι Διδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου. Ο συγγραφέας ευχαριστεί ιδιαίτερα τον Επίκουρο Καθηγητή Σ. Σεφεριάδη καθώς και τα μέλη του «Κύκλου Συγκρουσιακής Πολιτικής» του Παντείου Πανεπιστημίου.

γραμματικού λόγου όσο και οργανωτικών συντεταγμένων μια συνάφεια προς την κατεύθυνση της συναινετικής στρατηγικής. Παρότι αυτό που μας ενδιαφέρει πρωτίστως είναι η πλαισίωση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης από τους κινηματικούς δρώντες, προκειμένου να προσεγγίσουμε κριτικά την πολιτική των υποκειμένων απέναντι στον εξευρωπαϊσμό [Europeanization], είναι χρήσιμη μια κωδικοποιημένη έστω αναφορά στα κύρια διακυβεύματα της ολοκλήρωσης στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων – αυτό επιχειρείται στο πρώτο μέρος του άρθρου. Στο δεύτερο μέρος, η διευρυνόμενη απόσταση μεταξύ των διαθέσεων των ευρωπαίων εργαζόμενων και της στάσης των ηγεσιών των περισσότερων ευρωπαϊκών συνδικάτων τίθεται ως πρόβλημα στρατηγικής του συνδικαλιστικού κινήματος.

2. Ο ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΚΥΡΙΩΝ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΔΙΑΚΑΝΟΝΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑ ΤΟ ΜΑΑΣΤΡΙΧΤ ΕΠΟΧΗΣ

Η επιστημονική συζήτηση για τον εξευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων εδράζεται σε μεγάλο βαθμό στις εντατικές αναδιαρθρώσεις που υπέστη η οργάνωση, το περιεχόμενο και η ρύθμιση της εργασίας στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Η αποσταθεροποίηση των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων, συνεπεία του επαναπροσδιορισμού της σχέσης ισχύος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, διαμορφώνει συνθήκες αναζήτησης θεσμικών αντίβαρων σε υπερεθνικό επίπεδο. Στο επίκεντρο της σχετικής συζήτησης θα λέγαμε ότι βρίσκεται το ερώτημα κατά πόσον η Ευρωπαϊκή Ένωση [Ε.Ε.] μπορεί να παρέχει έναν προνομιακό «γεωγραφικό και, κυρίως, λειτουργικό χώρο συλλογικής ρύθμισης της εργασίας»,[1] με τρόπο ώστε να συμπληρώνεται και να βελτιώνεται το εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων προκειμένου να επιτευχθεί ένα νέο σημείο ισορροπίας.

Όπως θα δούμε παρακάτω, ο θεωρητικός πυλώνας της *πολυεπίπεδης διακυβέρνησης* ευνοεί καταφατικές απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα και, παράλληλα, οριοθετεί τον χώρο δράσης του συνδικαλιστικού κινήματος ως κοινω-

1. Αλ. Κουρτέσης, «Ο εξευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων: Αναφορά στις προοπτικές για το συνδικαλιστικό κίνημα που πηγάζουν από τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης με έμφαση στην περίπτωση των Ευρωπαϊκών Συμβουλίων Επιχειρήσεων», στον συλλογικό τόμο, *Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα, 2007, σ. 346.

νικού εταίρου ο οποίος διευρύνει το πεδίο παρέμβασής του σε πανευρωπαϊκό επίπεδο σε δύο άξονες:

α) *οργανωτικά*, μετασχηματίζοντας τις δομές του με έμφαση είτε στην οργανωτική σχέση των εθνικών συνδικάτων με υπερεθνικά συλλογικά όργανα (όπως η European Trade Union Confederation) είτε στην ενίσχυση δεσμών διεθνικής αλληλεγγύης μεταξύ των ευρωπαίων εργαζόμενων ομοειδών επιχειρήσεων ή κλάδων είτε στην τάση δημιουργίας νέων μορφωμάτων διεθνικής συλλογικής εκπροσώπησης των εργαζομένων, όπως τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Εργαζομένων [ΕΣΕ].[2]

β) *αξιακά*, με την ανάδειξη της υπεράσπισης του λεγόμενου ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, ως στρατηγικού στόχου ικανού να συνδέσει την εθνική με τη διεθνική δράση του συνδικαλιστικού κινήματος.

Η κωδικοποίηση της συζήτησης σε αυτά τα δύο σημεία, τα οποία θεωρούμε κομβικά γιατί αφορούν όχι μόνο θεωρήσεις αλλά και στρατηγικές επιλογές των συνδικαλιστικών υποκειμένων,[3] δεν αποκλείει φυσικά εναλλακτι-

2. Σχετικά με τα ΕΣΕ, ως δυναμική πλευρά του εξευρωπαϊσμού, βλ. στο ίδιο, σ. 323-382. Σχετικά με τη σύνδεση αυτής της όψης του εξευρωπαϊσμού με την εμπέδωση του κλίματος κοινωνικής συναίνεσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει η ακόλουθη συγκριτική έρευνα, ειδικά στο κομμάτι που αναφέρεται στη Γερμανία: M. Poole - L. Ransbury - N. Wailes, «A Comparative Analysis in Developments in Industrial Democracy», *Industrial Relations*, τόμ. 40, τχ. 3, σ. 490-525. Μία πολύ χρήσιμη σύνοψη της συζήτησης για τα ΕΣΕ με παράθεση σημαντικών εμπειρικών δεδομένων προσφέρει το Θ. Κουτρούκης, «Μορφές Εργατικής Αλληλεγγύης στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης: Η περίπτωση των Ευρωπαϊκών Συμβουλίων Εργασίας», στον συλλογικό τόμο, *Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, ό.π., σ. 366-382.

3. Σχετικά με την αφομοίωση των αξιακών και οργανωτικών προταγμάτων του εξευρωπαϊσμού από τις ηγεσίες του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος, τουλάχιστον από το 1991 και μετά, υπάρχει ογκώδης βιβλιογραφία από την οποία ξεχωρίζουμε: R. Hyman, «Trade Unions and the Politics of the European Social Model», *Economic and Industrial Democracy*, τχ. 26, 2005, σ. 9-40· M. Upchurch - G. Taylor - A. Mathers, *The Crisis of Social Democratic Trade Unionism in Europe: The Search for Alternatives*, Ashgate 2009· J. Waddington, «Articulating trade union organisation for the new Europe?», *Industrial Relations Journal*, τόμ. 32, τχ. 5, 2001, σ. 449-63· του ιδίου, «Trade unions and the defence of the European social model», *Industrial Relations Journal*, τόμ. 36, τχ. 6, 2005, σ. 518-540· R. Erne, «Συνδικαλιστικό Κίνημα: Φορέας ευρώ-εκδημοκρατισμού, ευρω-τεχνοκρατίας, ή (επαν-) εθνικοποίησης;», στο Σ. Κονιόρδος - Α. Μοσχονάς (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις. Προβληματισμοί και Αναζητήσεις σε Εθνικό και Διευρωπαϊκό Επίπεδο*, Gutenberg, Αθήνα 2004. Για την ελληνική περίπτωση αναφέρουμε ενδεικτικά τα Α. Μοσχονάς, *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2003, Σ. Σεφεριάδης, «Πολιτική και διεκδικητικές συλλογικότητες: η ευρωπαϊκή στρατηγική για την

κές αναγνώσεις ούτε την ύπαρξη διαφορετικών λογικών. Για παράδειγμα, σε κάποιες αναλύσεις τονίζεται ο καθοριστικός ρόλος των δεσμών αλληλεγγύης μεταξύ των ευρωπαίων εργαζόμενων, ως προς την αποτελεσματικότητα που μπορεί να έχει μία ρύθμιση σε υπερεθνικό επίπεδο·[4] σε άλλες πάλι, η έμφαση είναι στην καθυστέρηση των συνδικάτων να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, ενώ ταυτόχρονα επισημαίνονται οι κίνδυνοι ενός «υπερεθνικού νεοσυνδικαλισμού».[5] Επίσης, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η πολυμορφία των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων σε επίπεδο Ε.Ε. και η συνεπαγόμενη διαφοροποιημένη ισχύς της αλυσίδας εθνικού-υπερεθνικού σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση, παρά τις συγκλίσεις που αναδεικνύονται.[6]

Ωστόσο, ακόμα και κριτικές προσεγγίσεις του εξευρωπαϊσμού, οι οποίες αναδεικνύουν την αύξουσα αποστασιοποίηση της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης από το συνολικό διακύβευμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, περιορίζουν τα ερμηνευτικά «κλειδιά» του φαινομένου σε μία αντιπαράθεση εθνοκεντρισμού-ευρωκεντρισμού ή ευρωσκεπτικισμού-ευρωπαϊσμού, υποβαθμίζοντας τις ταξικές πτυχές τόσο της ολοκλήρωσης, όσο και της αποστασιοποίησης. Προτού εστιάσουμε στις στάσεις που διαμορφώνονται στη βάση[7] των

απασχόληση και η ελληνική περίπτωση», στο Σ. Κονιόρδος- Α. Μοσχονάς (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις. Προβληματισμοί και Αναζητήσεις σε Εθνικό και Διευρωπαϊκό Επίπεδο*, ό.π., και Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: αποκλίσεις και συγκλίσεις με τον Ευρωπαϊκό χώρο*, Gutenberg, Αθήνα 2007.

4. Η επίκληση της αλληλεγγύης, συνδυασμένη με τον στόχο της διατήρησης της κοινωνικής συνοχής στο εσωτερικό των χωρών της Ε.Ε., συνιστά από μόνη της πηγή αμφισημίας. Στο πλαίσιο της συζήτησης για την υπεράσπιση του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου τη θέση του παραδοσιακού αξιακού υλικού της διεθνιστικής ταξικής αλληλεγγύης φαίνεται να καταλαμβάνει η αναγκαιότητα μιας «ανταγωνιστικής αλληλεγγύης» ντυρκαϊμανής προέλευσης, ικανής να κινητοποιήσει πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις στο όνομα ενός παραγωγικού κα ανταγωνιστικού ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους· βλ. σχετικά, W. Streeck, «Competitive Solidarity: Rethinking the "European Social Model"», MPfIG Working Paper, 99/8, 2009, στο: http://www.mpifg.de/pu/workpap/wp99-8/wp99-8.html.

5. Θ. Κουτρούκης, «Μορφές Εργατικής Αλληλεγγύης στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης: Η περίπτωση των Ευρωπαϊκών Συμβουλίων Εργασίας», *ό.π.*, σ. 371.

6. Σχετικά με το ζήτημα της σύγκλισης ή της απόκλισης των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων, βλ. Χρ. Καρακιουλάφη, «Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις στην Ελλάδα: Συλλογική Διαπραγμάτευση, Διαβούλευση, Συμμετοχή και Κοινωνικός Διάλογος», στο συλλογικό, *Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, ό.π., σ. 383-398.

7. Ως βάση των συνδικάτων εννοούμε τόσο τα απλά μέλη όσο και τα δυνάμει μέλη των συνδικαλιστικών οργανώσεων του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, δηλαδή τους εργαζόμενους

ευρωπαϊκών συνδικάτων απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, είναι χρήσιμο να σκιαγραφήσουμε ορισμένες κρίσιμες θεσμικές όψεις αυτής της διαδικασίας. Εξάλλου, υλική βάση του εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων είναι οι πολιτικές της Ε.Ε. οι οποίες αλληλεπιδρούν με τις πολιτικές των κομμάτων, των συνδικάτων και άλλων συλλογικών δρώντων, διαμορφώνουν κοινωνικές συμμαχίες ενώ, ταυτόχρονα, τροφοδοτούν την ταξική πάλη όσων προσδιορίζονται ως μη ευνοημένοι. Για λόγους οικονομίας επικεντρώνουμε σε εκείνες τις θεσμικές εξελίξεις που θεωρούνται σημεία αναφοράς στη βιβλιογραφία περί εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων.[8]

3. ΟΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ Ε.Ε. ΣΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑ ΤΟ ΜΑΑΣΤΡΙΧΤ

Με τον όρο εργασιακές σχέσεις αναφερόμαστε στο σύνολο των επιμέρους σχέσεων και των όρων που διέπουν το περιεχόμενο της μισθωτής απασχόλησης, αντανακλώντας το αποτέλεσμα της κατανομής του παραγόμενου πλούτου ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία και αποτυπώνοντας τον μεταξύ τους συσχετισμό δυνάμεων.[9] Ως εξευρωπαϊσμό ορίζουμε την ανάπτυξη μιας συνισταμένης δρώντων, δομών και διαδικασιών που αναδύεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο και αλληλεπιδρά με τους εθνικούς θεσμούς και δρώντες.[10] Η ανάλυση που ακολουθεί προσεγγίζει κριτικά το κυρίαρχο επιχείρημα στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία των εργασιακών σχέσεων για τη θετική επίδραση του

με σχέση εξαρτημένης εργασίας ή με σχέση εργασίας που ομοιάζει με αυτή. Προφανώς, εξαιρούνται διευθυντικά στελέχη (που, ούτως ή άλλως, σε πολλές οργανώσεις αποκλείονται καταστατικά) καθώς και εργαζόμενοι σε σώματα ασφαλείας του κράτους, όπου οι συνθήκες ανάληψης συλλογικής δράσης είναι πολύ ιδιαίτερες· βλ. Σ. Τήκος, «Όταν το "κράτος" διεκδικεί από το κράτος: οι θεσμικές παράμετροι του συνδικαλιστικού κινήματος στα ελληνικά Σώματα Ασφαλείας», στο συλλογικό, *Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, ό.π., σ. 303-323.

8. Για μια εποπτεία της συζήτησης, βλ. J. Hoffman - R. Hoffman - J. Kirton-Darling - L. Rampeltshammer, *The Europeanization of industrial relations in a global perspective: A literature review*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2002.

9. Γ. Κουζής, *Εργασιακές σχέσεις και Ευρωπαϊκή ενοποίηση: ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας*, ΙΝΕ, Αθήνα 2001.

10. J. Hoffman - R. Hoffman - J. Kirton-Darling - L. Rampeltshammer, *The Europeanization of industrial relations in a global perspective: A literature review*, ό.π., σ. 45.

εξευρωπαϊσμού στις αγορές εργασίας.[11] Όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε, οι θεσμικές παρεμβάσεις της Ε.Ε. που επέδρασαν καταλυτικά στον μετασχηματισμό των εργασιακών σχέσεων στο εθνικό επίπεδο δεν αποτελούν αναγκαστικά ένα παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος για εργαζόμενους και εργοδότες.

Τον Φεβρουάριο του 1992 επικυρώνεται η ιδρυτική συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης η οποία ολοκληρώνει την ενιαία εσωτερική αγορά.[12] Οι κοινωνικές διατάξεις της Συνθήκης σκιαγραφούν τους κοινωνικούς στόχους της Ένωσης στα πεδία της επαγγελματικής εκπαίδευσης, της νεολαίας και της παιδείας, χωρίς να αναφέρονται σε εναρμόνιση εθνικών νομοθεσιών.[13]

Με συμφωνία των 11 κρατών μελών (αυτο-εξαιρέθηκε η Βρετανία, η οποία έμεινε εκτός της Συμφωνίας μέχρι το 1997), η κοινωνική πολική της Ένωσης εφαρμόζεται με βάση την αρχή της επικουρικότητας, λαμβάνοντας υπόψη: (α) τις εθνικές ιδιομορφίες και (β) την ανταγωνιστικότητα,[14] ενώ αναγνωρίζεται ρητά η σημασία του κοινωνικού διαλόγου, ως δυνάμει δικαιοπαραγωγικής διαδικασίας.[15] Η συμφωνία των 11 για το πρωτόκολλο κοινωνικής πολιτικής δρομολογεί θεωρητικά την κατάργηση της «ευμετάβλητης γεωμετρίας» της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής και, τελικά, ενσωματώνεται στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) με την επικύρωσή του και από τη Βρετανία.[16]

Οι αρνητικές επιδόσεις της πλειοψηφίας των κρατών μελών της Ε.Ε. στην προστασία της εργασίας και, κυρίως, το πρόβλημα της ανεργίας[17] φέρνουν

11. «Στο πλαίσιο της αυξανόμενης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, υπάρχει μια ευρεία συναίνεση στην ακαδημαϊκή συζήτηση –καθώς επίσης και μεταξύ των κοινωνικών φορέων– ότι για να ενδυναμωθεί η κοινωνική διάσταση του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, είναι αναγκαίος ο εξευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων», *στο ίδιο*, σ. 45.

12. M. Schwanzholz, «The Social dimension of the European integration process. History, status quo, perspectives», στο G. Széll, (επιμ.), *European Labour Relations, Common Features*, τόμ. 1, Gower, 2001, σ. 154.

13. Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, «Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική: Κατευθύνσεις και Προοπτικές», στο Θ. Χριστοδουλίδης - Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η συνθήκη του Μάαστριχτ Συνθετική Θεώρηση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1993.

14. Στο ίδιο.

15. Η αναβάθμιση της σημασίας του κοινωνικού διαλόγου υποδηλώνεται και από τον χαρακτηρισμό του ως «δεύτερου πυλώνα κοινωνικής πολιτικής της Ένωσης»· B. Keller - B. Sorries, «The New European Social Dialogue: Old Wine in New Bottles?», *Journal of European Social Policy*, τχ. 9, 1999, σ. 112.

16. Στο ίδιο.

17. Σύμφωνα με τη Eurostat στην Ε.Ε. των 15 η ανεργία έφτασε στο 10,1% το 1996, για να ακολουθήσει πτωτική πορεία μέχρι και το 2001 (7,3%). Το 2004, μετά από μια τριετία αυξητι-

τις πολιτικές απασχόλησης στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Σταθμό στη συνάρθρωση εθνικών πολιτικών απασχόλησης και αγορών εργασίας αποτελεί το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Έσσεν, το 1994. Οι πέντε προτεραιότητες που ιεραρχούνται, εναρμονίζονται με τις αρχές της Λευκής Βίβλου για την Ανταγωνιστικότητα, την Ανάπτυξη και την Απασχόληση που είχε εκδοθεί από την Επιτροπή έναν χρόνο νωρίτερα. Συγκεκριμένα, στο Έσσεν δόθηκε προτεραιότητα: (α) στη βελτίωση των ευκαιριών απασχόλησης για το εργατικό δυναμικό, με προώθηση επενδύσεων στην επαγγελματική εκπαίδευση· (β) στην αύξηση της έντασης της απασχόλησης μέσω ευέλικτης οργάνωσης της εργασίας, περιοριστικής μισθολογικής πολιτικής (μισθοί κάτω από την παραγωγικότητα) και θέσεων εργασίας που εξυπηρετούν νέες ανάγκες (π.χ. περιβάλλον, κοινωνικές υπηρεσίες)· (γ) στη μείωση του μη μισθολογικού κόστους (κυρίως των εργοδοτικών ασφαλιστικών εισφορών)· (δ) στην ενίσχυση ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης (ατομικά κίνητρα, μέτρα στήριξης εισοδήματος)[18] και, τέλος, (ε) στην προστασία των ομάδων που θίγονται ιδιαίτερα από την ανεργία.[19] Οι προτεραιότητες του Έσσεν μπορούν να αναγνωσθούν και ως εξειδίκευση των στόχων της Λευκής Βίβλου.[20]

κών τάσεων έφτασε στο 8,9%, για να πέσει στο 8,6% έναν χρόνο αργότερα. Μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, τα ποσοστά της ανεργίας ανέβηκαν εκ νέου στο 9,2% το 2009 και στο 9,6% το 2010 (9% και 9,7% για την Ε.Ε. των 27 αντίστοιχα) με τις προβλέψεις να είναι δυσοίωνες για τα επόμενα χρόνια· βλ. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsiem110&plugin=1.

18. Οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης είναι προσανατολισμένες κυρίως στην ενίσχυση της προσφοράς εργασίας και οριοθετούνται από τους άξονες της ανταγωνιστικότητας σε πλαίσιο δημοσιονομικής πειθαρχίας, της τεχνολογικής καινοτομίας καθώς επίσης και της ευελιξίας στην οργάνωση της εργασίας και τη δομή της απασχόλησης. Εx adverso οι πολιτικές που είναι επικεντρωμένες στην αντιμετώπιση των επιπτώσεων της ανεργίας (επιδόματα, απασχόληση στο δημόσιο, αποζημιώσεις απόλυσης κ.ά.) θεωρούνται παθητικές πολιτικές και συνδέονται με τις παροχές του κοινωνικού κράτους. Βλ., σχετικά, Κ. Δημουλάς - Κ. Μιχαλοπούλου, *Ενεργητικές Πολιτικές Απασχόλησης: η περίπτωση των ολοκληρωμένων παρεμβάσεων στους νομούς Άρτας, Θεσπρωτίας, Πρεβέζης, Λαρίσης και Φθιώτιδας*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ: Αθήνα 2008, σ. 28.

19. Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, *Πολιτικές Απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, σ. 67-68.

20. Ταυτόχρονα, επιδιώκεται η προσπάθεια εσωτερικής νομιμοποίησης της Ε.Ε. στα μάτια των πολιτών της, με τη λογική ότι χωρίς καμία θεσμική παρέμβαση (έστω και περιοριστική για τα δικαιώματα της εργασίας) οι αγορές θα αποθρασυνθούν: «Η σύμπτωση της διαδικασίας κύρωσης της Συνθήκης του Μάαστριχτ από τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. με τη χειρότερη ύφεση

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Φλωρεντίας (Ιούνιος 1996) δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη μετατόπιση από τις παθητικές στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και ενθαρρύνει τα κράτη-μέλη προς την κατεύθυνση της γενίκευσης Τοπικών Συμφώνων Απασχόλησης και της Διά Βίου Μάθησης. Η προσήλωση στις αρχές των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης επιβεβαιώνεται και στη «Δήλωση του Δουβλίνου για την Απασχόληση», τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου.[21]

Το Συμβούλιο του Άμστερνταμ (Ιούνιο 1997) θα σηματοδοτήσει την ξεκάθαρη πλέον στροφή προς τη συντονισμένη στρατηγική για την απασχόληση.[22] Γενικότερα, η Συνθήκη του Άμστερνταμ σηματοδοτεί μια περίοδο μετριοπαθών καινοτομιών στην κοινωνική πολιτική της Ένωσης, με στόχο την κοινωνική σταθερότητα και τη συνοχή (που, ιδανικά, θα μεταφραζόταν σε υψηλό επίπεδο απασχόλησης), με σταθερή προσήλωση στη μη πληθωριστική ανάπτυξη και στην επίτευξη «υψηλού βαθμού ανταγωνιστικότητας».[23] Η πολιτική συγκυρία εντός της οποίας υπογράφεται η Συνθήκη –στις 13 από τις 15 κυβερνήσεις βρίσκονται κεντροαριστερά κόμματα ή συνασπισμοί– φέρει τη σφραγίδα της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, η οποία αναλαμβάνει πιο ενεργό ρόλο στις διαδικασίες πολιτικής νομιμοποίησης της ολοκλήρωσης, διαμορφώνοντας ένα σοσιαλ-φιλελεύθερο πρότυπο.[24]

Βασικό προγραμματικό στοιχείο της Συνθήκης του Άμστερνταμ είναι η βούληση των κυβερνώντων «να υπογράψουν ειρήνη με τις αγορές»,[25] στοιχείο που αφομοιώθηκε σε μεγάλο βαθμό και από τα ευρωπαϊκά συνδικάτα.

των ευρωπαϊκών οικονομιών από τη δεκαετία του 1930 και την κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας, εγγράφει σαφώς τη Λευκή Βίβλο στο πλαίσιο της προσπάθειας νομιμοποίησης της ΟΝΕ στα μάτια των ευρωπαίων πολιτών» – Μ. Καραμεσίνη, «Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση: Από την καταπολέμηση της ανεργίας στην αύξηση του ποσοστού απασχόλησης», στο Μ. Καραμεσίνη - Γ. Κουζής (επιμ.), *Πολιτική Απασχόλησης Πεδίο σύζευξης της Οικονομικής και της Κοινωνικής Πολιτικής*, Gutenberg, Αθήνα 2005, σ. 75.

21. Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, *Η Κοινωνική Ευρώπη: Ελλείμματα και Προοπτικές*, Σιδέρης, Αθήνα 2002, σ. 84-87.

22. B. Keller - B. Sorries, «The New European Social Dialogue: Old Wine in New Bottles?», *ό.π.*, σ. 113.

23. Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, *Η Κοινωνική Ευρώπη: Ελλείμματα και Προοπτικές*, ό.π. σ. 32.

24. M. Upchurch - G. Taylor - A. Mathers, *The Crisis of Social Democratic Trade Unionism in Europe: The Search for Alternatives*, ό.π., σ. 142-150.

25. M. Kleinman, *A European Welfare State? European Union Social Policy in Context*, Palgrave, Λονδίνο 2002, σ. 93.

Με τα άρθρα 125-130 της Συνθήκης Ευρωπαϊκής Κοινότητας, προβλέπεται ότι κάθε κράτος-μέλος παραμένει ρυθμιστής της πολιτικής του για την προώθηση της απασχόλησης, εντάσσοντας όμως εφεξής τη δράση του στο πλαίσιο μιας πανευρωπαϊκά συντονισμένης στρατηγικής.[26]

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λουξεμβούργου (Νοέμβριος 1997), εισήγαγε την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση ενώ, έξι μήνες αργότερα, στο Κάρντιφ, εξετάστηκαν τα πρώτα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση.[27] Η «Διαδικασία του Κάρντιφ» επιβεβαιώνει την προτεραιότητα στις οικονομικές δομικές μεταρρυθμίσεις, στην πολιτική της Διά Βίου Μάθησης και στη μεταρρύθμιση της κοινωνικής προστασίας.[28] Εν συνεχεία, ο Μακροοικονομικός Διάλογος που θεσπίστηκε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κολωνίας (Ιούνιος 1999) και το «Σύμφωνο Απασχόλησης», που υπογράφτηκε, αποτελούν τα θεσμικά εργαλεία με τα οποία η κοινωνική πολιτική της Ε.Ε. προσδένεται πιο αρμονικά στην οικονομική πολιτική, αποτελώντας τελικά *οργανικό τμήμα της* και αποβλέποντας σε σταθερό μακροοικονομικό περιβάλλον, ευνοϊκού επενδυτικού κλίματος.[29]

Η «Κοινωνική Ατζέντα», όπως υιοθετήθηκε στη Νίκαια (Δεκέμβριος 2000), ενισχύει την υπόθεση ότι ο εκσυγχρονισμός των αγορών εργασίας αποτελεί το κλασικό πεδίο σύζευξης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.[30] Οι κοινωνικοί εταίροι αποτελούν έναν από τους φορείς νομιμοποίησης αυτής της σύζευξης καθώς καλούνται, μέσα από τον κοινωνικό διάλογο, να εμπλακούν σε «ακανθώδη» ζητήματα τα οποία θα απαιτήσουν κοινωνική συναίνεση όπως: η διευθέτηση του χρόνου εργασίας, η μείωση της υπερωριακής απα-

26. Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, *Η Κοινωνική Ευρώπη: Ελλείμματα και Προοπτικές*, ό.π., σ. 87.

27. *Στο ίδιο*, σ. 92· J. Goetschy, «The European Employment Strategy From Amsterdam to Stockholm: Has it reached its Cruising Speed?», *Industrial Relations Journal*, τχ. 32, 2001, σ. 402.

28. Στο ίδιο, σ. 406.

29. W. Streeck, «Competitive Solidarity: Rethinking the "European Social Model"», *ό.π.*

30. Οι πολιτικές απασχόλησης είναι stricto sensu οι πολιτικές αγοράς εργασίας. Εξ ορισμού, οι πολιτικές αυτές αποτελούν πεδίο σύζευξης κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής, καθώς ο παράγοντας εργασία έχει την εξής διπλή ιδιότητα: είναι παραγωγικός συντελεστής και, ταυτόχρονα, πηγή εισοδήματος· επομένως η έμφαση στον κοινωνικό ή οικονομικό της ρόλο διαφέρει ανάλογα με τη λογική που κυριαρχεί σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία· Μ. Καραμεσίνη, «Η Πολιτική Απασχόλησης ως πεδίο σύζευξης της Οικονομικής και Κοινωνικής Πολιτικής», στο Μ. Καραμεσίνη - Γ. Κουζής (επιμ.), *Πολιτική Απασχόλησης. Πεδίο σύζευξης της Οικονομικής και της Κοινωνικής Πολιτικής*, ό.π., σ. 62.

σχόλησης, η αύξηση της μερικής απασχόλησης, η Διά Βίου Μάθηση:[31]

> «Όπου η αναδιάρθρωση υπό το πρόταγμα του "εκσυγχρονισμού" αποδείχθηκε μη δημοφιλής, έγιναν προσπάθειες να διοχετευτεί η δυσαρέσκεια σε αυτές τις νέες "φετιχοποιημένες" μορφές "κοινωνικού εταιρισμού". Αυτό είναι εμφανές αν εξετάσουμε τις βιομηχανικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στον συνδικαλισμό στο επίπεδο της ηπειρωτικής Ευρώπης».[32]

Συνοψίζοντας, σε αυτή τη φάση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, δηλαδή κατά τη δεκαετία του 1990, θεωρούμε ότι συντελείται η κρίσιμη διολίσθηση του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος σε έναν ρόλο στον οποίο η κοινωνική συνεργασία θεωρείται αυταξία, ο εξευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων άμυνα απέναντι στα «δεινά της παγκοσμιοποίησης» και η πρόσδεση των διεκδικήσεων των συνδικάτων με τις καταστατικές συνθήκες εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αναπόφευκτη.

4. Η ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΛΙΣΑΒΟΝΑΣ: Η ΕΠΑΓΓΕΛΛΟΜΕΝΗ ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ

Η ειδική έκτακτη σύνοδος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στη Λισαβόνα (23-24 Μαρτίου 2000) αποτελεί σταθμό για την επεξεργασία της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση [ΕΣΑ]. Αν και η «στρατηγική της Λισαβόνας» αναθεωρήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 2000 (Mid-term Lisbon Review, το 2005), οι βασικές κατευθύνσεις της συνεχίζουν να αποτελούν τη σπονδυλική στήλη των ευρωπαϊκών παρεμβάσεων στην αγορά εργασίας.

31. Μέχρι στιγμής ο θεσμός του ευρωπαϊκού κοινωνικού διαλόγου έχει καταλήξει σε τρεις συμφωνίες-πλαίσιο οι οποίες ενεργοποίησαν αντίστοιχες αποφάσεις του Συμβουλίου: για τη γονική άδεια (1995), για τη μερική απασχόληση (1997) και για τις συμβάσεις ορισμένου χρόνου (1999)· βλ. B. Keller - B. Sorries, «The New European Social Dialogue: Old Wine in New Bottles?», *ό.π.*, σ. 413· J. Goetschy, «The European Employment Strategy From Amsterdam to Stockholm: Has it reached its Cruising Speed?», *ό.π.*, σ. 409· T. Korver, «Ρυθμίζοντας την εργασία: Η πολιτική της απασχόλησης στην Ευρώπη», στο Σ. Κονιόρδος - Α. Μοσχονάς, (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις. Προβληματισμοί και Αναζητήσεις σε Εθνικό και Διευρωπαϊκό Επίπεδο*, ό.π., σ. 101. Τα αποτελέσματα αυτά κρίνονται μάλλον πενιχρά, ιδιαίτερα αν συνυπολογιστούν οι υψηλές αξιώσεις που εγείρονται για τον θεσμό, ως αντιστάθμισμα στο δημοκρατικό έλλειμμα της «κλασικής κοινοτικής μεθόδου» και των «hard laws» της οικονομικής ολοκλήρωσης.

32. M. Upchurch - G. Taylor - A. Mathers, *The Crisis of Social Democratic Trade Unionism in Europe: The Search for Alternatives*, ό.π., σ. 143.

Η ρητή διακήρυξη της Συνόδου, «να γίνει η Ένωση η ανταγωνιστικότερη και δυναμικότερη οικονομία της γνώσης ανά την υφήλιο, ικανή για βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή», συμπυκνώνει έναν διττό στόχο που έχει ήδη επισημανθεί: βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της Ε.Ε. με διατήρηση της κοινωνικής της συνοχής. Υπό το φως των σημερινών εξελίξεων στην ευρωζώνη, οι ποσοτικοί στόχοι της Λισαβόνας έχουν αποτύχει οικτρά.[33] Για την υλοποίησή τους, επιστρατεύθηκε το προσφιλές –από το Άμστερνταμ και μετά– μείγμα κρατικής ευθύνης-κοινοτικού ελέγχου-τριμερούς συνεργασίας, το οποίο συνιστά μια *πολυεπίπεδη πολιτική οικονομία* όπου: «τα έθνη κράτη λειτουργούν σύμφωνα με ένα πρότυπο τεχνοκρατικών ρυθμιστικών αρχών», προστατεύουν «το πολιτικό μονοπώλιό τους» ενώ, ταυτόχρονα, «διαφυλάσσουν τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της ενοποιημένης οικονομίας».[34] Το μείγμα αυτό είναι και το περιεχόμενο της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού [ΑΜΣ] που υιοθετήθηκε στη Λισαβόνα.

Η επικύρωση της μεθόδου της «ήπιας ρύθμισης» και η πρόκριση της ΑΜΣ, που σταδιακά αντικατέστησε την κλασική κοινοτική μέθοδο εναρμόνισης,[35] ευθυγραμμίζεται με τις νέες ανάγκες των ευρωπαϊκών οικονομιών στο περιβάλλον της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης [ΟΝΕ] ενώ, παράλληλα, αποτελεί και ένα είδος συμβιβασμού των οξυμένων ενδοκοινοτικών αντιθέσεων.[36] Είναι σημαντικό εδώ να δούμε τον αναβαθμισμένο ρόλο των κρατών στη νέα διαδικασία, για να κατανοήσουμε πώς ο εξευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων είναι άμεσα συνυφασμένος με τις επιλογές των δρώντων σε εθνικό επίπεδο (κυβερνήσεις, εργοδότες, συνδικάτα).

33. Για μία περιγραφή των στόχων, βλ. Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, *Η Κοινωνική Ευρώπη: Ελλείμματα και Προοπτικές*, ό.π. σ. 107-108.

34. W. Streeck, «Η διεθνοποίηση των εργασιακών σχέσεων στην Ευρώπη: Προβλήματα και Προοπτικές», στο Σ. Κονιόρδος - Α. Μοσχονάς, (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις. Προβληματισμοί και Αναζητήσεις σε Εθνικό και Διευρωπαϊκό Επίπεδο*, ό.π., σ. 122.

35. D.M. Trubek - L.G. Trubek, «Hard and Soft Law in the Construction of Social Europe: the Role of the Open Method of Co-ordination», *European Law Journal*, τόμ. 11, 2005, σ. 345.

36. Για τους υπέρμαχους της ομοσπονδιοποίησης της Ε.Ε., η ΑΜΣ αποτελεί σύμπτωμα αποτυχίας της περαιτέρω ολοκλήρωσης. Όπως αναφέρει ο P. Taylor: «Υπήρξε συμβιβασμός που αντανακλούσε την προϋούσα δυσκολία ανάληψης κοινοτικής δράσης σε περισσότερο ευαίσθητες περιοχές κρατικών αρμοδιοτήτων, όπως η απασχόληση, η υγεία και η μετανάστευση»· βλ. P. Taylor, *Το αβέβαιο μέλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 46.

Σε συνεργασία με τους κοινωνικούς εταίρους, οι κυβερνήσεις καλούνται να συμβάλουν στη σύγκλιση των πολιτικών απασχόλησης, φροντίζοντας ταυτόχρονα για την ανταγωνιστική θέση των χωρών τους μέσα στην Ε.Ε. Με τη σύναψη «Εθνικών Κοινωνικών Συμβολαίων», δηλαδή εθνικών «ανταγωνιστικών» συμβολαίων»[37] οι κυβερνήσεις και οι ηγεσίες του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος στοχεύουν σε ένα διακηρυγμένο διπλό στόχο: οικονομική ανάπτυξη με κοινωνική ειρήνη ή, άλλως, καπιταλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο.

Η πορεία ωστόσο από τη Λισαβόνα μέχρι σήμερα δεν δικαιώνει τις προσδοκίες των συνδικάτων για μία «ολική επαναφορά του πολιτικού». Εδώ απλώς επισημαίνουμε ότι λίγους μήνες μετά τη Λισαβόνα, στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Στοκχόλμης (Μάρτιος 2001), επανήλθαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της Επιτροπής οι οικονομικές αναδιαρθρώσεις (απελευθέρωση αγοράς στην ενέργεια, στο φυσικό αέριο, στις μεταφορές, στην υγεία), των οποίων η ταχύτητα και η αποφασιστικότητα επαινέθηκαν ως πρότυπο και για την κοινωνική πολιτική.[38]

Παρόλα αυτά, οι ευρωπαϊκές συνδικαλιστικές ηγεσίες συνέχισαν να βασίζουν την υπεράσπιση των εργατικών δικαιωμάτων στη διεκδίκηση υπαγωγής του οικονομικού στο κοινωνικό, χωρίς να εξετάζουν αν η ευρωπαϊκή καπιταλιστική ολοκλήρωση βοηθά ή ζημιώνει αυτή την υπαγωγή. Αντ' αυτού, η συζήτηση για τη στρατηγική του συνδικαλισμού στη νέα κατάσταση ακολούθησε μέχρι σήμερα μία πορεία από-πολιτικοποίησης,[39] ενώ παράλλη-

37. J. Goetschy, «The European Employment Strategy From Amsterdam to Stockholm: Has it reached its Cruising Speed?», *ό.π.*, σ. 409.

38. Στο ίδιο, σ. 413. Ενδεικτική του συνονθυλεύματος οικονομικών και κοινωνικών στόχων της Ε.Ε. είναι η υβριδική έννοια της διπλής επιδίωξης ευελιξίας και ασφάλειας [flexicurity]: «Οι ευρωπαϊκές αγορές εργασίας για να αντιμετωπίσουν την πρόκληση του συνδυασμού μεγαλύτερης ευελιξίας έχουν ανάγκη μεγιστοποίησης της ασφάλειας για όλους. Η ώθηση για ευελιξία στην αγορά εργασίας είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση όλο και πιο ποικίλων συμβατικών μορφών απασχόλησης, οι οποίες μπορεί να διαφέρουν σημαντικά από το παραδοσιακό πρότυπο από άποψη βαθμού ασφάλειας και εισοδήματος και από άποψη σχετικής σταθερότητας των συναφών συνθηκών εργασίας και ζωής»· European Commission, *Πράσινη Βίβλος: Εκσυγχρονισμός της εργατικής νομοθεσίας για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του 21ου αιώνα*, 708 τελικό, 2006.

39. Χρησιμοποιούμε την έννοια της απο-πολιτικοποίησης παραπέμποντας σε μία διαδικασία αποχύμνωσης της συνδικαλιστικής οργάνωσης από τα μεγάλα πολιτικά-ιδεολογικά διακυβεύματα της υψηλής πολιτικής· αυτά δίνουν τη θέση τους σε κερματισμένες και θεματοποιημένες παρεμβάσεις οι οποίες προκύπτουν εντός συναινετικά καθορισμένων θεσμικών περιγραμμάτων. Η συζήτηση προφανώς σχετίζεται με τους γενικότερους μετασχηματισμούς που υφίστανται οι μαζικές οργανώσεις ως δομές αντιπροσώπευσης· βλ., σχετικά, Μ. Σπουρδαλά-

λα δημιουργήθηκε μια θεωρητική πλατφόρμα που επιχειρεί να αναδείξει την ευρωπαϊκή ενοποίηση ως (υπό προϋποθέσεις) αφετηρία «ποιοτικής αναβάθμισης» των φορέων της εργασίας, άρα και των δικαιωμάτων τους, εντός αυτού που ο Jacques Delors αποκάλεσε «κοινωνική διάσταση της εσωτερικής αγοράς» (ή, με σύγχρονους όρους, «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο»).

Σε συνάφεια με την παραπάνω αντίληψη, οι υποστηρικτές της «προοδευτικής ανταγωνιστικότητας»[40] στο συνδικαλιστικό κίνημα θεωρούν ότι οι αυτορυθμιστικές δυνατότητες του ευρωπαϊκού μοντέλου «ρυθμισμένου καπιταλισμού», αν συνδυαστούν με την κατάλληλη πολιτική βούληση, μπορούν να προστατεύσουν τους εργαζόμενους από τις «αντικειμενικές» συνέπειες της παγκοσμιοποίησης.[41]

Η διάκριση ωστόσο μεταξύ ακραίου νεοφιλελευθερισμού και «ανθρώπινου καπιταλισμού» θεωρούμε ότι επιδρά στη γραμμή συμμαχιών δημιουργώντας σύγχυση ως προς την ταυτότητα των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Για παράδειγμα, η ETUC [European Trade Union Congress][42] τα τελευταία

κης - Ε. Παπαβλασσόπουλος, «Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης», στο Ξ.Ι. Κοντιάδης - Χ.Α. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*;, Παπαζήσης, Αθήνα 2008.

40. Ο όρος χρησιμοποιείται κριτικά από τον Panitch, για να περιγράψει τη στρατηγική «που ενθαρρύνει εργάτες και εργοδότες προς υψηλής τεχνολογίας/υψηλής προστιθέμενης αξίας/υψηλού μισθού παραγωγή [...] με όλη την έμφαση στην κατάρτιση [...] αυτή είναι στην πραγματικότητα μια στρατηγική που αφορά ακριβώς το πώς να μαθαίνεις να αποδίδεις γρηγορότερα σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης»· βλ. L. Panitch, «Globalisation and the State», *The Socialist Register*, τχ. 30, 1994, σ. 83.

41. D.M. Trubek - L.G. Trubek, «Hard and Soft Law in the Construction of Social Europe: the Role of the Open Method of Co-ordination», *ό.π.*, σ. 346· P. Taylor, *Το αβέβαιο μέλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, ό.π., σ. 100-101. Παρά τις προσδοκίες «αυτορύθμισης», ή επικράτησης της σοσιαλδημοκρατικής ατζέντας, οι φόβοι για το «social dumping» εξακολούθησαν να αποικούν τον δημόσιο λόγο των εκπροσώπων της εργασίας: «Τα συνδικάτα φοβούνται ότι τα κράτη θα ανταγωνίζονται το ένα το άλλο στην προσέλκυση κινητικού κεφαλαίου μέσω της δημιουργίας ενός φιλικού προς τις επιχειρήσεις περιβάλλοντος όπου η προστασία των εργαζομένων και του περιβάλλοντος θα θυσιάζεται. Αυτή η ανταγωνιστική απορρύθμιση είναι αυτό που οι συνδικαλιστές αποκαλούν "social dumping"»· K. Mitchel, «Trade Unions and EU politics: explaining variation in European strategies», paper prepared for EUSA Conference May 17-19, 2007, Μόντρεαλ, Καναδάς.

42. Η ETUC συστάθηκε το 1973 και απαρτίζεται από 66 εθνικές συνομοσπονδίες εργαζομένων από την Ευρώπη, 14 ευρωπαϊκές κλαδικές ομοσπονδίες και 38 διαπεριφερειακά συμβούλια· G. Taylor - A. Mathers, «Social Partner or Social Movement? European Integration and Trade Union Renewal in Europe», *Labor Studies Journal*, τόμ. 27, τχ. 1, 2002, σ. 96. Για μια συνολικότερη εποπτεία της στάσης του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος ιστορικά

χρόνια επιχείρησε να συμβιβάσει το κοινωνικοεταιρικό περιεχόμενο πολιτικής του υπεύθυνου θεσμικού συνομιλητή των Βρυξελλών, με ένα ad hoc κινηματικό προφίλ, που αντανακλάται κυρίως στην προσπάθεια της ηγεσίας της να συνδεθεί με διεθνικές κινηματικές δράσεις αντι-παγκοσμιοποιητικού περιεχομένου.[43]

Η επαγγελία της επανόδου του πολιτικού, ως διεμβολισμού των οικονομικών, τεχνοκρατικών προσανατολισμών της Ε.Ε., θεωρούμε ότι ακυρώνεται, εάν τουλάχιστον κρίνουμε από τη μέχρι σήμερα πορεία της Στρατηγικής της Λισαβόνας καθώς και της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση [ΕΣΑ].[44] Η ενθουσιώδης δε υποδοχή της διαδικασίας της Λισαβόνας από την ηγεσία της ETUC και των περισσότερων ευρωπαϊκών συνδικάτων αναδεικνύει πόσο ευάλωτα είναι αυτά στο δέλεαρ της «θεσμικής κεντρικότητας» [institutional centrality][45] η οποία μάλλον τους προσφέρθηκε, ως αποζημίωση, παρά συνιστά δικό τους κεκτημένο.

5. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ: ΕΚ ΝΕΟΥ «ΤΕΤΡΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ»;

Όπως είδαμε, η ΕΣΑ εισήχθη πρώτη φορά το 1997, αποτελεί το πρώτο και πιο απτό δείγμα της Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού και προέκυψε ως απά-

σε σχέση με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, βλ. B. Barnouin, *The European Labour Movement and European Integration*, Frances Pinter Pbl, Λονδίνο 1986.

43. «Συνολικά, η ETUC, όπως και άλλα διεθνή συνδικαλιστικά όργανα εμφανίστηκε ως μεσολαβητής μεταξύ των κινημάτων και των θεσμών, αντί να επιδιώξει να γίνει μέρος του κινήματος»· A. Wahl, «European labor: the ideological legacy of the social pact», *Monthly Review*, τόμ. 55, τχ. 8, 2004.

44. «Η απάντηση της Ε.Ε. στην ανεργία και τη φτώχεια ήταν μια ολοκληρωμένη πολιτική απασχόλησης που, για μια ακόμη φορά, συνδύαζε την επικουρικότητα με τον κοινωνικό εταιρισμό. Το κεφάλαιο περί Απασχόλησης στη Συνθήκη του Άμστερνταμ του 1997 καθιέρωσε την έννοια της "απασχολησιμότητας" ως τον θεμέλιο λίθο της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης στην Ε.Ε. Η απασχολησιμότητα συνεπάγεται την υπαγωγή των κοινωνικών και προνοιακών συστημάτων στην αγορά εργασίας»· G. Taylor - A. Mathers, «Social Partner or Social Movement? European Integration and Trade Union Renewal in Europe», *ό.π.*, σ. 94.

45. Οι Ackers και Payne έχουν αναπτύξει μεταξύ άλλων το επιχείρημα περί της θεσμικής κεντρικότητας ως το πλέον σημαντικό κέρδος για τις δυνάμεις της οργανωμένης εργασίας, το οποίο απορρέει από τη στρατηγική της κοινωνικής συνεργασίας· βλ. P. Ackers - J. Payne, «Trade unions and social partnership: rhetoric, reality and strategy», *International Journal of Human Resource Management*, τόμ. 9, τχ. 3, 1998, σ. 529-550.

ντηση στα οξυμένα προβλήματα απασχόλησης στην Ε.Ε. Το σύστημα στο οποίο στηρίζεται επιτρέπει σε κάθε κράτος-μέλος να επιλέξει τα δικά του μέσα για να πετύχει τους κοινά αποδεκτούς στόχους.[46] Γι' αυτό και αρχικά, η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση, αντί για ενιαίους κανόνες, υιοθέτησε καθοδηγητικές γραμμές που ομαδοποιήθηκαν σε τέσσερις πυλώνες: απασχολησιμότητα, επιχειρηματικότητα, προσαρμοστικότητα και ισότητα ευκαιριών.[47] Επίσης εξειδικεύτηκαν τρεις βασικές επιδιώξεις: πλήρης απασχόληση, βελτιωμένη ποιότητα και παραγωγικότητα της εργασίας και ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.[48]

Η μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος, της επιδοματικής πολιτικής, του συνταξιοδοτικού συστήματος και των εργασιακών σχέσεων (ευελιξία σε αμοιβές, συλλογική διαπραγμάτευση και χρόνος εργασίας) είναι ο πυρήνας του εκσυγχρονισμού που επιδιώκεται μέσα από την ΕΣΑ.[49] Όπως παρατηρεί η Μ. Καραμεσίνη,

> «η ΕΣΑ διαμορφώθηκε έτσι ώστε να είναι συμβατή με το μονεταριστικό και νεοφιλελεύθερο πλαίσιο οικονομικής ενοποίησης της Ε.Ε. Γι' αυτό και οι βασικές της κατευθύνσεις αφορούν την προσφορά εργασίας (βελτίωση της απασχολησιμότητας των ανέργων, ενεργοποίηση των ανενεργών) και την ευελιξία της εργασίας, ενώ η μακροοικονομική πολιτική έχει αποκλειστεί από τα εργαλεία προώθησης της απασχόλησης».[50]

Το consensus μεταξύ κυβερνήσεων και κοινωνικών εταίρων φαίνεται ακόμα και σήμερα αρκετά ισχυρό, ωστόσο οι προβληματισμοί για τη δυνατότητα της Ε.Ε. να αποτελέσει το «αντίπαλο δέος» στο αγγλοσαξονικό μοντέλο εργασιακής και κοινωνικής απορρύθμισης εντείνονται καθώς μεγαλώνει και η απόσταση μεταξύ διακηρυγμένων στόχων (πλήρης απασχόληση, ασφάλεια,

46. D.M. Trubek - L.G. Trubek, «Hard and Soft Law in the Construction of Social Europe: the Role of the Open Method of Co-ordination», *ό.π.*, σ. 343-364. Τα κράτη-μέλη με τη σειρά τους παρουσιάζονται εσωτερικά ως «αναγκασμένα» να ακολουθήσουν ένα σετ πολιτικών που όμως, με έναν ειρωνικό τρόπο, είναι συμπεφωνημένο.

47. J. Goetschy, «The European Employment Strategy From Amsterdam to Stockholm: Has it reached its Cruising Speed?», *ό.π.*, σ. 402.

48. D.M. Trubek - L.G. Trubek, «Hard and Soft Law in the Construction of Social Europe: the Role of the Open Method of Co-ordination», *ό.π.*, σ. 349.

49. European Commission, *Taking stock of five years of the European Employment Strategy*, 416 final, 2002.

50. Μ. Καραμεσίνη, «Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση: Από την καταπολέμηση της ανεργίας στην αύξηση του ποσοστού απασχόλησης», *ό.π.*, σ. 71.

δίκαιη κατανομή εισοδήματος) και πραγματικότητας. Οι εξελίξεις από τη διαδικασία αναθεώρησης της στρατηγικής της Λισαβόνας (2005) μέχρι και την επεισοδιακή ψήφιση της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης της Ε.Ε. (2009) αποδομούν περαιτέρω τις προσδοκίες για μια κοινωνική Ευρώπη, στο υφιστάμενο πλαίσιο ολοκλήρωσης.

6. ΤΟ «ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ» ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΛΙΣΑΒΟΝΑΣ ΕΩΣ ΤΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ

Η ενδιάμεση αναθεώρηση της Στρατηγικής της Λισαβόνας, κρίθηκε αναγκαία από τα όργανα της Ε.Ε., ώστε να διασωθεί ό,τι είναι δυνατό από το κύρος της. Στην Έκθεση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, για τα πρώτα πέντε χρόνια εφαρμογής της ΕΣΑ, σημειώνεται ότι ο απολογισμός για τον συνολικό ρυθμό απασχόλησης (64,3% το 2002),[51] αλλά και τον ρυθμό απασχόλησης επιμέρους ομάδων (εργαζόμενοι μεγαλύτερων ηλικιών, γυναίκες) είναι αρκετά πίσω από τους στόχους της. Επιπλέον, εντοπίζεται πρόβλημα στην παραγωγικότητα της εργασίας η οποία έπεσε σημαντικά, ενώ η οικονομική επιβράδυνση των ευρωπαϊκών οικονομιών έκανε πιο σύνθετο το πρόβλημα της κοινωνικής συμπερίληψης.[52] Ωστόσο, σημασία δεν έχει τόσο η οικονομική κρίση καθ' εαυτή, αλλά η πρόσληψη της κρίσης από την Επιτροπή και οι απαντήσεις που προτείνονται για την έξοδο από αυτή.

Συγκεκριμένα, οι προτεινόμενες δομικές μεταρρυθμίσεις που αναμένεται να αυξήσουν την παραγωγικότητα της εργασίας στην Ε.Ε., εστιάζουν σε τέσσερις αρχές: αύξηση της προσαρμοστικότητας των εργαζομένων και των επιχειρήσεων· προσέλκυση περισσότερων ανθρώπων στην παραγωγική διαδικασία (ιδιαίτερα μεγαλύτερων ηλικιακά)· πιο αποτελεσματική επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο και Διά Βίου Μάθηση· και υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων μέσω καλύτερης διακυβέρνησης.[53]

Παρατηρείται ωστόσο εδώ η εξής αντίφαση: ενώ η Επιτροπή ανησυχεί για τη χαμηλή εκτίμηση που χαίρει η πολιτική της Ε.Ε. για την απασχόληση από διευρυνόμενες κατηγορίες απασχολούμενων και ενώ οι αναδιαρθρώσεις

51. Θ. Σακελλαρόπουλος, «Εθνικές προτεραιότητες και ευρωπαϊκές προκλήσεις στη μεταρρύθμιση του συστήματος κοινωνικής προστασίας και απασχόλησης στην Ελλάδα, 1980-2004», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, τχ. 1, 2006, σ. 13.

52. European Commission, *Draft Joint Employment Report*, COM yyy final, 2005.

53. *Στο ίδιο*, σ. 2.

που προωθεί παγιώνουν τάσεις δυσαρέσκειας και «ευρω-διαμαρτυρίας»,[54] εντούτοις η απάντησή της συνεχίζει να είναι σταθερά προσανατολισμένη στις απαιτήσεις των αγορών.[55] Η προσαρμογή του χρόνου εργασίας στις ανάγκες της επιχείρησης και του ατόμου, θεωρείται δείγμα εκσυγχρονισμού και αρετή η οποία οφείλει να γίνει υπόθεση τόσο των κυβερνήσεων όσο και των κοινωνικών εταίρων.[56] Η ελάττωση του μη μισθολογικού κόστους συνιστά επίσης αρετή την οποία διευκολύνει η ευελιξία στις συλλογικές διαπραγματεύσεις, ειδικά σε χώρες που έχουν ισχυρή παράδοση τέτοιου είδους διαπραγματεύσεων.

Εξάλλου, ως προς τη συζήτηση περί «ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου» υπάρχει ένα κεντρικό πρόβλημα το οποίο παρακάμπτεται τόσο από τους πολέμιούς του –οι οποίοι το «στιγματίζουν» ως ανάχωμα στην ανταγωνιστικότητα των ευρωπαϊκών οικονομιών– όσο και από όσους το υπερασπίζονται[57]

54. Η μελέτη που επιμελούνται οι Imig και Tarrow για τον εξευρωπαϊσμό των συγκρουσιακών πολιτικών, πέρα από το ότι πραγματεύεται ένα εντυπωσιακό εμπειρικό υλικό, αποτελεί θεωρητική συμβολή στην κατεύθυνση της κατανόησης της «ευρωδιαμαρτυρίας». Ένα από τα συμπεράσματα που αφορούν την κοινωνική σύνθεση των κινητοποιήσεων στις οποίες η Ε.Ε. ή κάποιος φορέας της αποτελούν έμμεσο ή άμεσο στόχο, συμπυκνώνεται ως εξής: «Η Ευρώπη μπορεί να εξελίσσεται στο απόγειό της ως η "Ευρώπη των Τραπεζών", αλλά οι ευρωπαϊκές συγκρουσιακές πολιτικές αναδύονται ως η "Ευρώπη των εργαζομένων"»· βλ. D. Imig - S. Tarrow, «Studying Contention in an emerging polity», στο των ιδίων (επιμ.), *Contentious Europeans: Protest and Politics in an Emerging Polity*, Rowman and Littlefield, 2001. Σχετικά με τη εννοιολόγηση της συγκρουσιακής Ευρώπης, βλ. επίσης K. Eder, «Από την κοινή αγορά στην πολιτική ένωση: η συγκρουσιακή πολιτική στην Ευρώπη», στο M. Κούση - C. Tilly (επιμ.), *Οικονομικές και πολιτικές συγκρούσεις σε συγκριτική προοπτική*, Επίκεντρο, Αθήνα 2008, σ. 191-215.

55. European Commission, *Draft Joint Employment Report*, ό.π., σ. 4.

56. *Στο ίδιο*, σ. 8.

57. Στην επίσημη ιστοσελίδα της –http://www.etuc.org/a/652–, η ETUC τοποθετείται συνολικά για τη στρατηγική της Λισαβόνας, ως στρατηγική που θα μπορούσε να ενισχύσει το «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο», πλην όμως λόγω έλλειψης πολιτικής βούλησης τα αποτελέσματα παρέμειναν πενιχρά για τους ευρωπαίους εργαζόμενους. Το «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο», όπως σκιαγραφείται από την ETUC, αποτελεί το έδαφος πάνω στο οποίο συγκλίνουν η ανταγωνιστικότητα με τα διευρυμένα κοινωνικά δικαιώματα και η στρατηγική της Λισαβόνας είναι ένα αναξιοποίητο ακόμα εργαλείο προώθησής του: «Η κεντρική θέση της ETUC ήταν ανέκαθεν ότι η ευρωπαϊκή κοινωνική διάσταση –η οποία περιλαμβάνει τον κοινωνικό διάλογο, τη συλλογική διαπραγμάτευση, την προστασία και τη συμμετοχή των εργαζομένων– δεν είναι τροχοπέδη στην ανταγωνιστικότητα και στην οικονομική αποδοτικότητα, αλλά, αντιθέτως, συνιστά, βασικό κίνητρο καινοτομίας, παραγωγικότητας και βιώσιμης ανάπτυξης. Για να εφαρμοστεί η Στρατηγική της Λισαβόνας, το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο θα πρέπει να αναγνωριστεί ως παράγοντας στην παραγωγική διαδικασία».

– ως απάντηση στο αμερικάνικο μοντέλο απορρύθμισης· πρόκειται για την ασυμμετρία των μοντέλων κοινωνικής πολιτικής μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών η οποία είναι τέτοια ώστε η συζήτηση για μια ευρωπαϊκή sui generis προσέγγιση στην κοινωνική πολιτική καταλήγει να είναι μάλλον συνθηματολογική.[58] Επιπλέον, η υποτιθέμενη μειωμένη «ευαισθησία» των ευρωπαϊκών πολιτικών στις ανάγκες των αγορών για περιορισμό του μισθολογικού κόστους, δεν στοιχειοθετείται πλέον ούτε σε εκείνες που θεωρούνται «πιλότοι» του «ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου» (Γερμανία, Γαλλία, Σκανδιναβία).

Αλλά και το επιχείρημα περί σαφούς υπεροχής της «κοινωνικής Ευρώπης» έναντι της αγοραίας αμερικάνικης αντίληψης του κράτους πρόνοιας, έχει αρχίσει να αγγίζει τα όριά του.[59] Κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται εμπειρικά, ειδικά σήμερα υπό το φως των μεταβολών που υφίστανται οι ιστορικά περισσότερο «άκαμπτες» ευρωπαϊκές αγορές εργασίας.[60]

Ολοκληρώνοντας την ενότητα αυτή, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε αρκετά πρόσφατα παραδείγματα πολιτικών που συμβάλλουν στην ερμηνεία του γιατί οι ευρωπαίοι εργαζόμενοι αποστασιοποιούνται από την προοπτική της εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η ψήφιση της Οδηγίας Bolkenstein (ή, ακριβέστερα, μιας εκδοχής της αρχικής Οδηγίας που κατατέθηκε από τον επίτροπο Bolkenstein) για την ελεύθερη εγκατάσταση υπηρεσιών, οι διαδοχικές αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Κοινοτήτων που προφυλάσσουν την ελευθερία μετακίνησης εργατικού δυναμικού, βάλλοντας κατά συλλογικών δικαιωμάτων (υποθέσεις Viking, Laval, Rüffert, Luxembourg),[61]

58. Για παράδειγμα, πιο εύκολα ίσως θα μιλούσαμε για ένα διακριτό νοτιο-ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, (Ελλάδα, Πορτογαλία, Ισπανία και Ιταλία), ειδικά ως προς το σύστημα εργασιακών σχέσεων και το παραδοσιακά (αν και πλέον αποδυναμωμένο) συγκρουσιακό κλίμα στις σχέσεις εργοδοσίας-κράτους και συνδικάτων· βλ. M. Karamessini, «Still a Distinctive Southern European Employment Model?», *Industrial Relations Journal*, τόμ. 39, τχ. 6, 2008, σ. 510-531.

59. B. Ebbinghaus - B. Kittel, «European Rigidity Versus American Flexibility? The Institutional Adaptability of Collective Bargaining», *Work and Occupations*, τόμ. 32, τχ 2, 2005, σ. 163-195.

60. Η μείωση του μισθολογικού κόστους στο σύνολο της Ευρώπης των 15, υπερβαίνει από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, την αντίστοιχη των ΗΠΑ. Η τάση πλέον είναι κοινή: μείωση εργασιακού κόστους με ταυτόχρονη αφοσίωση στον αυξημένο ανταγωνισμό, στη λιτότητα, στην προνοιακή απορρύθμιση· βλ. στο ίδιο, σ. 168.

61. Για τις υποθέσεις αυτές και για τις προεκτάσεις τους στο πεδίο της νομικής προστασίας των συλλογικών δικαιωμάτων των εργαζομένων, ακριβή στοιχεία αναρτώνται στην ιστοσελίδα του European Trade Union Institute (ETUI): http://www.etui.org/Headline-issues/Viking-Laval-Rüffert-Luxembourg.

η ισχύουσα οδηγία για την οργάνωση του χρόνου εργασίας και, πολύ περισσότερο, η επικείμενη αναθεώρησή της[62] και, φυσικά, η σχεδόν εκφοβιστική εκστρατεία για την ψήφιση της Συνθήκης της Λισαβόνας[63] είναι τέτοια παραδείγματα.

Η γενική υπόθεση που διαπερνά την παρούσα ανάλυση έγκειται σε αυτό που επισημαίνεται και αλλού: η μεταρρυθμιστική φιλοσοφία των κοινωνικών πολιτικών της Ε.Ε. και η προϊούσα διαδικασία εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων συναρθρώνονται με τις οικονομικές προκείμενες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Σε αυτό συνηγορούν όχι μόνο οι επικριτές αλλά και οι υποστηρικτές της ολοκλήρωσης, που αξιώνουν την αποτελεσματικότερη παρουσία του κοινωνικού, προς όφελος της ανταγωνιστικότητας του ευρωπαϊκού κεφαλαίου.[64]

Ωστόσο, το σύνθημα περί της επανεμφάνισης του κοινωνικού και του πολιτικού, αποτελεί συχνά ένα πιο εύηχο πρόσταγμα για την ανάγκη διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων που όπως επισημαίνουν οι Μαριόλης και Σταμάτης: «συνοψίζονται στην εξής μία: σταθερή μείωση του *συνολικού* κόστους της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης».[65] Κατά την άποψή μας, ο λόγος περί ανταγωνιστικότητας, ως κυρίαρχος λόγος, δεν μένει περιχαρακωμένος στην οικονομική πολιτική της ευρωπαϊκής ελίτ, αλλά διεισδύει και μετασχηματίζει και άλλα πεδία του κοινωνικού. Οι εργασιακές σχέσεις είναι ένα από αυτά.

Η μέχρι τώρα ανάλυση ανέδειξε έστω και τηλεγραφικά κάποιες κρίσιμες όψεις του εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων, όπως διαμορφώνονται ως αποτέλεσμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, από το Μάαστριχτ μέχρι σήμερα. Το ενδιαφέρον μας πλέον μετατοπίζεται στο ερώτημα που αφορά στο πώς οριοθετούνται οι στάσεις των ευρωπαίων εργαζόμενων σε σχέση με την πλαισίωση του εξευρωπαϊσμού από τις ευρωπαϊκές συνδικαλιστικές ηγεσίες, η οποία περιγράφηκε παραπάνω.

62. Πρόκειται για την αρχική οδηγία 2003/88/ΕΚ την οποία η Επιτροπή επιχειρεί να αναθεωρήσει ενισχύοντας τις διατάξεις της που αφορούν στην ευελικτοποίηση του χρόνου εργασίας· βλ. σχετικά http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0106:FIN:EL:PDF.

63. Μεταξύ άλλων, χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις του πρώην πρωθυπουργού της Ιταλίας R. Prodi, για τις δραματικές συνέπειες που θα είχε η καθυστέρηση της ψήφισης της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης· βλ. http://www.eurointelligence.com/Article3.1018+M52cd9a23794.0.html.

64. R. Hyman, «Trade Unions...», *ό.π.*, σ. 7.

65. Θ. Μαριόλης - Γ. Σταμάτης, *ΟΝΕ και Νεοφιλελεύθερη Πολιτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 240.

7. ΤΑ ΣΥΝΔΙΚΑΤΑ, Η Ε.Ε. ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ: ΠΡΟΣ ΕΝΑΝ «ΑΠΟΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΩ»;

Στο πλαίσιο των θεωριών για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση,[66] πολύ συχνά γίνεται αναφορά σε δύο βασικούς ανταγωνιστικούς θεωρητικούς πυλώνες: τον νεο-λειτουργισμό, στο πλαίσιο του οποίου αναπτύχθηκαν λιγότερο ή περισσότερο φιλόδοξες θεωρήσεις ομοσπονδιοποίησης της Ευρώπης, και τη διακυβερνητική προσέγγιση. Σχετικά πιο πρόσφατα άρχισε να αναπτύσσεται και ένας τρίτος «πυλώνας» θεωρήσεων της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ο οποίος «στεγάζει» διάφορες προσεγγίσεις που βρίσκονται στο ενδιάμεσο των δύο κεντρικών τάσεων· κεντρική του έννοια είναι η *πολυεπίπεδη διακυβέρνηση* [multi-level governance] που συνίσταται από πολυεπίπεδες, γεωγραφικά επικαλυπτόμενες δομές κυβερνητικών και μη κυβερνητικών ελίτ.[67] Αυτό που έχει σημασία εδώ, είναι ότι η συγκεκριμένη θεώρηση εστιάζει στα αξιακά συστήματα [norms and values] μέσω των οποίων νοηματοδοτούνται τα διάφορα συμφέροντα που διαγκωνίζονται στο εσωτερικό της Ε.Ε., διαμορφώνοντας αντίστοιχες συλλογικές ταυτότητες.[68] Η εθελοντική βάση της υπερεθνικής και διακρατικής οριζόντιας και κάθετης συνεργασίας, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης, μπορεί να ερμηνευθεί μόνο ως αποτέλεσμα κοινής αποδοχής κανόνων και αξιών που απορρέουν από ένα κοινό, πολιτικά φιλελεύθερο οραματισμό.

Ωστόσο, η μελέτη των ταυτοτήτων και του κοινωνικού-πολιτισμικού πλαισίου δεν συμβάλλει μόνο στην κατεύθυνση της νομιμοποίησης της ευρωπαϊ-

66. Για τη σχετική συζήτηση, βλ., μεταξύ άλλων, Μ. Τσινισζέλης, «Εισαγωγή στη Θεωρία της Πολιτικής Ενοποίησης και στους Θεσμούς των Ε.Κ.», στο Ν. Μαραβέγιας - Μ. Τσινισζέλης, *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: Θεωρία και Πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 17-64.

67. E.O. Eriksen - J.E. Fossum, «Post-national Integration», στο των ιδίων (επιμ.), *Democracy in the European Union: Integration through Deliberation?*, Routledge, Λονδίνο 2002, σ. 14.

68. Ανάμεσα σε δεσπόζουσες συναφείς θεωρητικές επεξεργασίες που επικεντρώνουν στις συλλογικές ταυτότητες των «Ευρωπαίων» μπορούμε να διακρίνουμε την κονστρουκτιβιστική προσέγγιση των Delanty και Ramford, σύμφωνα με την οποία η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν μπορεί να γίνει κατανοητή γνωσιοθεωρητικά χωρίς την προσφυγή στις αξίες και τα κανονιστικά ιδανικά που διαμορφώνουν το πλαίσιο των ευρύτερων κοινωνικών αλλαγών της εποχής της παγκοσμιοποίησης. Η εστίαση στον ρόλο της κουλτούρας, των κανονιστικών προτύπων και των αξιακών συστημάτων, ως παραγόντων που προωθούν την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, προκύπτει ως απάντηση στις νεο-θεσμικές εμμονές· βλ. σχετικά G. Delanty - C. Ramford, *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*, Routledge, Νέα Υόρκη 2005.

κής ολοκλήρωσης, αλλά και στην ερμηνεία της απο-νομιμοποίησης, ή/και αμφισβήτησής της. Για παράδειγμα, η L.M. McLaren αναδεικνύει τη σημασία των συμβολικών απειλών ως παραγόντων που επιδρούν στην πρόσληψη της Ε.Ε. από τους πολίτες της·[69] υποστηρίζει πως η επιφυλακτικότητα απέναντι στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν μπορεί να αναχθεί εξ ολοκλήρου σε κάποιο ωφελιμιστικό μοντέλο, ούτε επομένως στη διάκριση μεταξύ ωφελημένων και χαμένων, η οποία είναι σημαντικός ερμηνευτικός παράγοντας για ένα μόνον κομμάτι των πολιτών της Ε.Ε.[70] Η πρόσληψη όμως του εξευρωπαϊσμού ως απειλής για την εθνική ταυτότητα και για τους πόρους που αυτή εξασφαλίζει στα μέλη των εθνικών κοινοτήτων, εξηγεί την επιφυλακτική –έως και αρνητική– υποδοχή της Ε.Ε. από μεγάλα τμήματα της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, όπως προκύπτει από τα δημοσκοπικά ευρήματα της ερευνήτριας.[71]

Η αδυναμία των θεσμών και των πολιτικών υποκειμένων της Ευρωπαϊκής Ένωσης να απευθυνθούν σε ένα κοινό που θα αισθάνεται πρώτα ευρωπαϊκό και μετά εθνικό, εξηγεί κατά τον N. Fliegstein, γιατί η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση έχει αγγίξει τα φυσικά της όρια.[72] Όμως, σε αντίθεση με τη McLaren, ο Fliegstein εστιάζει πολύ περισσότερο στις κοινωνικοταξικές διαιρέσεις που διαφοροποιούν τις στάσεις απέναντι στην Ε.Ε. και το έθνος-κράτος.[73]

69. L.M. McLaren, *Identity, Interests and Attitudes to European Integration*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2006.

70. *Στο ίδιο*, σ. 191.

71. «Έτσι, για ορισμένους, η υποστήριξη προς την ολοκλήρωση μπορεί να έχει τη μορφή μιας ωφελιμιστικού τύπου και πολύ συγκεκριμένης υποστήριξης· για άλλους, όμως, η αντίθεση στην ολοκλήρωση πηγάζει από την ανησυχία για την υποβάθμιση των συμβόλων, της ταυτότητας και των πόρων της εθνικής κοινότητας»· *στο ίδιο*, σ. 191.

72. N. Fliegstein, *Euroclash: the EU, European Identity and the Future of Europe*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008.

73. «Κατ' αυτόν τον τρόπο, λαμβάνω υπόψη στην ερμηνεία μου το πώς έχει εξελιχθεί η διαδικασία της ευρωπαϊκής πολιτικής και οικονομικής ολοκλήρωσης για τους πολίτες της Ευρώπης. Για όσους πολίτες έχουν εμπλακεί ενεργά σε αυτή τη διαδικασία, έχει αλλάξει ο τρόπος που βλέπουν τους εαυτούς τους και τους γείτονές τους. Όσοι δεν έχουν εμπλακεί, δεν βλέπουν ότι τους συνδέει μια κοινή μοίρα με ανθρώπους από ολόκληρη την Ευρώπη. Αντίθετα, συνεχίζουν να θεωρούν ότι το έθνος και το δικό τους κράτος είναι η κατάλληλη μονάδα προκειμένου να αμυνθούν απέναντι σε εξωτερικές δυνάμεις, είτε πρόκειται για πολιτικούς εχθρούς είτε για τις δυνάμεις της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης Είναι επίσης πιθανότερο να αντιλαμβάνονται την Ε.Ε., όχι ως την ατμομηχανή μιας θετικής κοινωνικής αλλαγής, αλλά, αντίθετα, ως ένα απόμακρο μέρος όπου εξυπηρετούνται τα επιχειρηματικά συμφέροντα και υπονομεύεται το έθνος»· βλ. *στο ίδιο*, σ. 124.

Για διάφορους λόγους, η ευρωπαϊκή εργατική τάξη και, γενικότερα, τα κοινωνικά στρώματα που πλήττονται εντονότερα από τις οικονομικές και κοινωνικές πολιτικές της Ε.Ε., παίρνουν και τις μεγαλύτερες αποστάσεις απέναντι στον εξευρωπαϊσμό. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Fliegstein,

> «η Ευρώπη είναι μέχρι στιγμής ένα ταξικό εγχείρημα, ένα εγχείρημα που ευνοεί τους μορφωμένους, τους ιδιοκτήτες επιχειρήσεων, τα διευθυντικά στελέχη και τους επαγγελματίες, και τους νέους [...] Όσον αφορά τους χειρώνακτες εργάτες και τους μισθωτούς χαμηλής ειδίκευσης στις υπηρεσίες, η Ε.Ε. δεν τους έφερε ούτε περισσότερες θέσεις εργασίας ούτε πιο καλοπληρωμένες δουλειές. Υπάρχει η υποψία ότι η Ε.Ε. είναι ένα σχέδιο των ελίτ που έχει ωφελήσει κυρίως τους μορφωμένους και τα στοιχεία μας επιβεβαιώνουν ότι αυτό ακριβώς βιώνουν οι άνθρωποι».[74]

Η διαπίστωση ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι μια διαδικασία στην οποία δομικά εμπεριέχονται σχέσεις ταξικής κυριαρχίας δεν νομίζω ότι κομίζει κάτι καινούριο.[75] Εκείνο που έχει ίσως μεγαλύτερη σημασία, ειδικά στην παρούσα φάση αναδιάταξης του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ευρώπη, είναι το γεγονός ότι η Ε.Ε. φαίνεται να αντλεί ολοένα και λιγότερη νομιμοποίηση από τους ευρωπαίους εργαζόμενους, δηλαδή από τη βάση των συνδικάτων.[76]

74. *Στο ίδιο*, σ. 156.

75. Παραφράζοντας την έκφραση των Petras και Veltmeyer για την ιδεολογία της παγκοσμιοποίησης, θα λέγαμε ότι η ιδεολογία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης λειτουργεί ως «αναγκαίος μύθος» μέσω του οποίου οι κυβερνήσεις και οι καπιταλιστές επιβάλλουν πειθαρχία στους πολίτες με στόχο την εναρμόνισή τους με το κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο μοτίβο της συμμόρφωσης στις απαιτήσεις της ευρωπαϊκής αγοράς· βλ. J. Petras - H. Veltmeyer *Social movements and state power: Argentina, Brazil, Bolivia, Ecuador*, Pluto Press, 2005, σ. 13.

76. Όπως αναφέρει ο Eder, «η εικόνα μιας Ευρώπης με αντιπαραθέσεις που γίνεται ορατή μέσω αυτού του εννοιολογικού φακού [σ.σ. της συγκρουσιακής πολιτικής] έρχεται σε αντίθεση με τη σημερινή εικόνα της ως χώρου όπου μια σιωπηρή συναίνεση συμβαδίζει με άκρως ορθολογικοποιημένες και γραφειοκρατικοποιημένες διαδικασίες εκπόνησης πολιτικών στις Βρυξέλλες»· K. Eder, «Από την κοινή αγορά στην πολιτική ένωση: η συγκρουσιακή πολιτική στην Ευρώπη», *ό.π.*, σ. 193. Αν και πιο κάτω ο Eder εστιάζει στη διαδραστικότητα κινημάτων και θεσμών της Ε.Ε. δείχνοντας πως η ταυτότητα του κινήματος και του αντιπάλου δεν είναι εύκολα διακριτές (π.χ. οι θεσμοί χρησιμοποιούν ρεπερτόρια δράσης των κινημάτων, τα κινήματα ρεπερτόρια δράσης των θεσμών), στην περίπτωση του συνδικαλιστικού κινήματος η χρήση συγκρουσιακών ρεπερτορίων φαίνεται να αποσυνδέεται δομικά πλέον από τα ιδεώδη του εξευρωπαϊσμού· βλ. σχετικά Γ. Μπιθυμήτρης, «Στρατηγικές του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: η περίπτωση του κλάδου Μετάλλου», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010.

Στη θεωρία των κοινωνικών κινημάτων το παγκοσμιοποιητικό φαινόμενο και τα νοήματα που του αποδίδουν οι συλλογικοί δρώντες έχει ήδη αποτελέσει συστηματικό αντικείμενο μελέτης.[77] Στην προέκταση αυτών των επεξεργασιών μπορούμε να δούμε τον εξευρωπαϊσμό ως διεργασία στην οποία εμπλέκονται τρόποι κατανόησης του κοινωνικού από τους συλλογικούς δρώντες. Στο έργο τους με αντικείμενο τη σχέση εξευρωπαϊσμού και κοινωνικών κινημάτων, οι della Porta και Caiani κάνουν μια πολύ χρήσιμη διαπίστωση, σχετικά με το πώς αναπαρίστατο η διαδικασία αυτή στον δημόσιο λόγο, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα:

> «Είναι ευρέως διαδεδομένη η πεποίθηση ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση έχει επωφεληθεί, με ορισμένες εξαιρέσεις, από μία ευρεία συναινετική βάση ή, έστω, από ένα χαμηλό επίπεδο δημόσιας αμφισβήτησης. Διάφοροι παράγοντες συνέκλιναν ώστε να απο-πολιτικοποιηθεί η δημόσια συζήτηση για τα ευρωπαϊκά ζητήματα. Προβαλλόμενη ως ένα θέμα διεθνούς πολιτικής, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έτυχε της δημόσιας προσοχής σε μεμονωμένες περιπτώσεις, με ελάχιστες στιγμές ιδιαίτερης ορατότητας. Ο υψηλός βαθμός τεχνικότητας που ενυπάρχει στις ρυθμιστικές πολιτικές, ένα χαρακτηριστικό που θεωρείται κυρίαρχο στο ευρωπαϊκό επίπεδο, την προφύλαξε ακόμη περισσότερο από τη δημόσια προσοχή, ενώ ένας περίπλοκος διαχωρισμός ικανοτήτων και λειτουργιών μεταξύ των εθνικών κυβερνήσεων και των ευρωπαϊκών θεσμών κατέστησε ακόμη δυσκολότερη την απόδοση ευθύνης στο υπερεθνικό επίπεδο».[78]

Τα επίδικα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης «ουδετεροποιήθηκαν» με τη συστηματική έμφαση σε τεχνικά ζητήματα που βρίσκονται μακριά από την καθημερινή εμπειρία των εργαζόμενων, με αποτέλεσμα να διευκολύνεται η ίδια η διαδικασία: αυτοί που θα μπορούσαν να αντιδράσουν «απουσίαζαν», ενώ αυτοί που δήλωναν παρόντες δεν αντιδρούσαν:

> «Στο σημείο αυτό, αναπτύχθηκαν σταθεροί και αποτελεσματικοί δεσμοί μεταξύ φορέων της κοινωνίας πολιτών και ευρωκρατών, οι οποίοι λειτουργούν σε κάποιες περιπτώσεις ως "θεσμικοί ακτιβιστές". Η υποστήρι-

77. Για μια συνόψιση της συζήτησης, βλ. Κ. Κανελλόπουλος, «Διαδικασίες συγκρότησης και ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων: το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2009.

78. D. dellaPorta - M. Caiani, *Social Movements and Europeanization*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2009, σ. 20.

ξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς την Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων [European Trade Union Confederation] ήταν τόσο έντονη, ώστε ο εξευρωπαϊσμός των συνδικάτων να περιγράφεται ως "μια ιστορία αλληλεπιδράσεων μεταξύ των ευρωπαϊκών θεσμών που επιδιώκουν να διεγείρουν το ενδιαφέρον για εκπροσώπηση στο ευρω-επίπεδο, ενός μικρού αριθμού συνδικαλιστών που θεωρούν την Ευρώπη σημαντική και της αυξανόμενης σημασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης καθεαυτής"».[79]

Η συστηματική προσπάθεια των επίσημων συνδικαλιστικών ηγεσιών στην Ευρώπη να φιλοτεχνήσουν ένα προφίλ της Ε.Ε. περισσότερο κοινωνικό[80] από αυτό που βιώνει η βάση των συνδικάτων, φαίνεται πως γίνεται όλο και πιο δύσκολη, ειδικά μεταξύ των πιο δραστήριων τμημάτων των εργαζόμενων. Οι della Porta και Caiani βασιζόμενες σε συνεντευξιακό υλικό που συνέλεξαν κατά τη διάρκεια κινητοποιήσεων στο πλαίσιο του European Social Forum, παρουσιάζουν τον ακόλουθο πίνακα.[81]

79. *Στο ίδιο*, σ. 89.

80. Η προστασία της κοινωνικής διάστασης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης από τα συνδικάτα, έχει υποστηριχθεί ότι θα μπορούσε να αποτελέσει κινητήρια δύναμη για έναν «εξευρωπαϊσμό από τα κάτω»· βλ. K. Gajewska, *Transnational Labour Solidarity: Mechanisms of Commitment to Cooperation within the European Trade Union Movement*, Routledge, Νέα Υόρκη 2009. Η ιδέα αυτή παραπέμπει ευθέως στη σκέψη του Polanyi, στο πλαίσιο της οποίας τα συνδικάτα συνιστούν μέρος μιας αντι-κίνησης που προφυλάσσει τους εργαζόμενους (και, μεσοπρόθεσμα, τους ίδιους τους εργοδότες) από τις αποδιαρθρωτικές τάσεις της ελεύθερης αγοράς· βλ. M. Hirszowicz, *Industrial Sociology: An Introduction*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1985, σ. 178-190. Κατ' αναλογία, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δημιουργεί τις προϋποθέσεις μιας κοινωνικής ολοκλήρωσης, στην οποία εξέχουσα θέση έχουν τα ευρωπαϊκά συνδικάτα ως φορείς ενός αντι-κινήματος που δεν αμφισβητεί την ουσία του εξευρωπαϊσμού, αλλά τις ακραίες συνέπειές του· βλ. K. Gajewska, *Transnational Labour Solidarity: Mechanisms of Commitment to Cooperation within the European Trade Union Movement*, ό.π., σ. 182-183.

81. D. dellaPorta - M. Caiani, *Social Movements and Europeanization*, ό.π., σ. 150. Εξυπακούεται ότι με τις απαντήσεις που παρουσιάζουμε δεν υποστηρίζουμε ότι προκύπτει ένα πλέγμα προσλήψεων της Ε.Ε. αντιπροσωπευτικό του συνόλου των ευρωπαίων εργαζόμενων. Θεωρούμε όμως ότι η έρευνα εισφέρει χρήσιμο εμπειρικό υλικό για τη χαρτογράφηση κοινωνικών τόπων (εθνικών, διεθνικών, υποεθνικών) όπου η κριτική ή/και απόρριψη της Ε.Ε. συνυφαίνεται με διεκδικητικές πλαισιώσεις και προωθητικά προτάγματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Η πρόσληψη της σχέσης Ευρώπης και νεοφιλελεύθερου εγχειρήματος από συμμετέχοντες στο European Social Forum (ESF)

Βαθμός συμφωνίας	Χώρα					
	Ιταλία	Γαλλία	Γερμανία	Ισπανία	Ηνωμένο Βασίλειο	ESF Σύνολο
α) Η Ε.Ε. προσπαθεί να προστατεύσει ένα κοινωνικό μοντέλο διαφορετικό από το νεοφιλελεύθερο						
Καθόλου-Λίγο	82,8	86,6	91,0	89,9	94,4	85,0
Αρκετά-Πολύ	17,2	13,4	9,0	15,6	5,6	15,0
Αρ. ερωτηθέντων	1.633	134	78	109	142	2.096
β) Η Ε.Ε. μετριάζει τις πιο αρνητικές πλευρές της νεο-φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης						
Καθόλου-Λίγο	77,0	77,9	78,4	84,4	81,1	76,9
Αρκετά-Πολύ	23,0	22,1	21,6	15,6	18,9	23,1
Αρ. ερωτηθέντων	1.628	136	74	109	142	2.090
γ) Η Ε.Ε. ενισχύει τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση						
Καθόλου-Λίγο	26,7	9,0	7,3	8,1	11,6	21,8
Αρκετά-Πολύ	73,3	91,0	92,7	91,9	88,4	78,2
Αρ. ερωτηθέντων	1.650	134	82	111	147	2.124

(α) Cramer's V=0.10*** (β) Cramer's V=0.07* (γ) Cramer's V=0.18***.

Όπως εξηγούν οι δύο ερευνήτριες, «μεταφράζοντας» τα στατιστικά δεδομένα της έρευνάς τους:

> «Οι στατιστικές αναλύσεις δείχνουν ότι οι γνώμες σχετικά με την ενίσχυση των διαφόρων θεσμών δεν επηρεάζονται σε σημαντικό βαθμό από το φύλο, την ηλικία ή την απασχόληση (αν και η υποστήριξη προς την Ε.Ε. είναι μικρότερη στους χειρώνακτες και τους μισθωτούς, η εμπιστοσύνη και η αφοσίωση στην Ευρώπη είναι μικρότερη στους ανέργους και [...] στους εργάτες). [...] Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία σχετικά με τη διαμαρτυρία ενάντια στην οδηγία Bolkestein, η πεποίθηση πως η Ε.Ε. ενισχύει τον νεο-φιλελευθερισμό και δεν προασπίζεται το κοινωνικό μοντέλο είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη μεταξύ όσων εργάζονται στην εκπαίδευση και στον τριτογενή (εθελοντικό) τομέα».

Παρότι, σύμφωνα με τις della Porta και Caiani, αυτές οι κριτικές διαθέσεις απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν συνιστούν τάση απόρριψης εν γένει της ιδέας μιας ενωμένης Ευρώπης, ούτε πολύ περισσότερο επιστρο-

φή στο παντοδύναμο κράτος της φορντιστικής εποχής, επισημαίνεται ωστόσο η απόσταση που χωρίζει την εικόνα της Ε.Ε., όπως διαμορφώνεται στα κοινωνικά κινήματα, από εκείνη που τείνουν να παρουσιάζουν οι επίσημοι θεσμικοί παράγοντες. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και το γεγονός ότι από αυτούς τους θεσμικούς παράγοντες, όσοι εκπροσωπούν τον επιχειρηματικό κόσμο έχουν δυσανάλογα μεγαλύτερες προσβάσεις στους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων της Ε.Ε.[82] Αντίθετα, όσο προχωρά η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση στις συντεταγμένες που ορίζει η «Ευρώπη των Τραπεζών», αναδύεται με ηχηρό και πολλές φορές συγκρουσιακό τρόπο «η Ευρώπη των εργαζομένων», που έστω και αδύναμα, επιστρέφει σε μαχητικά ρεπερτόρια και κινηματικές διεκδικήσεις με διεθνιστικό προσανατολισμό.[83]

Μελετητές επεισοδίων συγκρουσιακής συλλογικής δράσης, όπως οι Imig και Tarrow ή η della Porta, υποστηρίζουν ότι η διαμαρτυρία σε εθνική βάση παραμένει κυρίαρχο πρότυπο διαμαρτυρίας, έναντι των σποραδικών διεκδικητικών επεισοδίων που απευθύνονται σε υπερεθνικές αρχές, όπως οι Σύνοδοι Κορυφής της Ε.Ε. Ωστόσο, αυτό που φαίνεται να ενισχύεται ως τάση, είναι η πίεση που ασκείται μεν προς τις εθνικές κυβερνήσεις [domestication], αλλά με διεκδικητικό περιεχόμενο που έχει σημείο αναφοράς τις πολιτικές της Ε.Ε.[84]

Επιπλέον, υπάρχουν δημοσκοπικά ευρήματα που συνηγορούν υπέρ της διαμόρφωσης μιας ισχυρής αρνητικής προδιάθεσης εναντίον των πολιτικών της Ε.Ε., από την πλευρά των ευρωπαίων εργαζόμενων (όπως είδαμε ιδιαίτερα των χειρωνακτών και των μισθωτών χαμηλής ειδίκευσης στις υπηρεσίες), έστω και αν αυτή η προδιάθεση δεν μετασχηματίζεται σε κυρίαρχο πολιτικό λόγο μέσα στις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Τα στατιστικά δεδομένα τόσο του Ευρωβαρόμετρου, όσο μεγάλων πανευρωπαϊκών κοινωνικών ερευνών όπως η European Social Survey (ESS 2002 και 2010) συνηγορούν σε αυτό. Με βάση την επεξεργασία των πρωτογενών δεδομένων της πρώτης ESS (2002) και της πιο πρόσφατης (2010),[85] προκύπτουν κάποιες ενδεικτικές τάσεις αποστασιοποίησης από την Ε.Ε. που ενισχύονται στην εργατική τάξη και στα οικονομικά ασθενέστερα στρώματα. Συγκεκριμένα, με βάση τον πίνακα 2, το 2010 ο βαθμός εμπιστοσύνης προς το Ευρωκοινοβούλιο διαφοροποιείται εντονότερα ως προς την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού του ε-

82. *Στο ίδιο*, σ. 87.

83. D. Imig - S. Tarrow, «Studying Contention in an emerging polity», *ό.π.*, σ. 40.

84. Στο ίδιο.

85. Τα πρωτογενή δεδομένα είναι διαθέσιμα στην ιστοσελίδα της ESS http://ess.nsd.uib.no/.

ρωτώμενου, σε σχέση με το 2002. Συνολικά φαίνεται ότι τα ποσοστά εμπιστοσύνης προς έναν θεσμό της Ε.Ε. που διαχρονικά εμφανίζει υψηλότερα ποσοστά δημοφιλίας έναντι άλλων,[86] έχουν μία πτωτική πορεία, πλην όμως η πτώση είναι εντονότερη στους ερωτώμενους που υποθέτουμε ότι προέρχονται από εισοδηματικά ασθενέστερα στρώματα.[87] Ο πίνακας 3 παρουσιάζει παρόμοια εικόνα, με τη διαφορά ότι εδώ παρατηρούμε ότι η αποστασιοποίηση αυξάνει ακόμα πιο έντονα στους άνεργους (που αναζητούν ενεργά εργασία) και τους συνταξιούχους. Τέλος, ο πίνακας 4 που αναφέρεται σε στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου του 2011, αποτυπώνει μία σχετική ταξική διαφοροποίηση, με τα διευθυντικά στελέχη να δείχνουν τα υψηλότερα ποσοστά εμπιστοσύνης στην Ε.Ε. και τους χειρώνακτες εργάτες, τους συνταξιούχους και τους ανέργους τα χαμηλότερα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

			Εμπιστοσύνη στο Ευρωκοινοβούλιο			
			ESS 2010		ESS 2002	
			Χαμηλή	*Υψηλή*	*Χαμηλή*	*Υψηλή*
Οικονομική κατάσταση νοικοκυριού	Άνετη ή σχετικά άνετη	Αρ. ερωτηθέντων	10.718	14.067	10.665	16.862
			43,2%	56,8%	38,7%	61,3%
	Δυσχερής ή πολύ δυσχερής	Αρ. ερωτηθέντων	4.786	4.152	3.137	3.851
			53,5%	46,5%	44,9%	55,1%

86. Προφανώς η μεγαλύτερη εμπιστοσύνη των πολιτών στο Ευρωκοινοβούλιο, συγκριτικά με την Επιτροπή ή την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, σχετίζεται κυρίως με τη νομιμοποιητική του βάση που είναι η εκλογική διαδικασία.

87. Με βάση την τιμή του στατιστικού κριτηρίου x^2, οι διαφορές που παρατηρούνται στις κατανομές των βαθμών εμπιστοσύνης σε σχέση με την οικονομική κατάσταση είναι στατιστικά σημαντικές στο επίπεδο $p<0,05$ και η σχέση είναι αρνητική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

			Εμπιστοσύνη στο Ευρωκοινοβούλιο			
			ESS 2010		ESS 2002	
			Χαμηλή	*Υψηλή*	*Χαμηλή*	*Υψηλή*
	Οικονομικά ενεργός[1]	Αρ. ερωτηθέντων	8.119	9.611	7.917	11.738
			45,8%	54,2%	40,3%	59,7%
Με βάση την απασχόληση των τελευταίων 7 ημερών	Ανενεργός που αναζητεί εργασία	Αρ. ερωτηθέντων	842	842	531	726
			50,0%	50,0%	42,2%	57,8%
	Συνταξιούχος	Αρ. ερωτηθέντων	4.473	4.472	3.277	4.363
			50,0%	50,0%	42,9%	57,1%

1. Στους οικονομικά ενεργούς συμπεριλαμβάνονται αυτοαπασχολούμενοι και μισθωτοί.

Επεξεργασία δεδομένων European Social Survey 5 (2010) και European Social Survey 1 (2002).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Εμπιστοσύνη στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Τύπος απασχόλησης	Τείνουν να εμπιστεύονται την Ε.Ε. (%)	Τείνουν να μην εμπιστεύονται την Ε.Ε. (%)	Δ.Γ.
Αυτοαπασχολούμενοι	42	47	10
Διευθυντές	48	44	13
Υπάλληλοι	43	45	12
Χειρώνακτες	38	51	11
Οικοκυρικά	35	51	14
Άνεργοι	36	53	11
Συνταξιούχοι	38	49	13
Σπουδαστές	57	30	13

Ευρωβαρόμετρο Άνοιξη 2011. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb75/eb75_publ_en.pdf.

Σε επιμέρους εθνικές περιπτώσεις αυτές οι τάσεις έχουν αναδειχθεί πιο εντυπωσιακά. Στην Ιρλανδία και στη Γαλλία, το μεγαλύτερο ποσοστό των ψηφοφόρων εναντίον της Συνταγματικής Συνθήκης της Ε.Ε. προήλθε από τα λεγόμενα μη προνομιούχα στρώματα,[88] ενώ το μέτωπο υπέρ του «Ναι» ήταν σχετικά αρραγές στις τάξεις των εργοδοτών και των εκπροσώπων τους.[89] Στις ευρωεκλογές, τα υψηλότερα ποσοστά αποχής ή υπερψήφισης κομμάτων με ριζοσπαστικό ή συντηρητικό ευρωσκεπτικισμό επίσης εντοπίζονται σε αυτά τα κοινωνικά στρώματα που είθισται να παρουσιάζονται ως αποκλεισμένα από τις διαδικασίες που συντελούνται στις Βρυξέλλες. Σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο, το ποσοστό υποστήριξης της συμμετοχής στην Ε.Ε. έπεσε από το 71% στις αρχές της δεκαετίας του 1990, στο 55% το 2002,[90] ενώ το 2011 το ποσοστό όσων θεωρούν ότι η χώρα τους ωφελείται από τη συμμετοχή στην Ε.Ε. βρισκόταν στο 52% με το ποσοστό των αντίθετων γνωμών να φτάνει στο 37% (το 2001 η αναλογία ήταν 52-27, με ένα 21% να απαντά «Δεν γνωρίζω»).[91] Το φθινόπωρο του 2009, εμπιστοσύνη στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή έδειχνε το 50% των Ευρωπαίων που συμμετείχαν στην έρευνα, ενώ τον

88. N. Startin, «The French rejection of the 2005 EU constitution in a global context: A public opinion perspective», στο J. Szarka - M. Maclean (επιμ.), *France on the World Stage*, Palgrave, 2008.

89. Ειδικά στην Ιρλανδία, η συνομοσπονδία των εργοδοτών (IBEC) συμμετείχε ενεργά στην καμπάνια υπέρ της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης, όπως πληροφορούμαστε από το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο Εργασιακών Σχέσεων: http://www.eurofound.europa.eu/eiro/2008/07/articles/ie0807049i.htm. Ένα χρόνο μετά οι οικονομικές και πολιτικές ελίτ που στήριξαν τη Συνθήκη είδαν με ανακούφιση τα ποσοστά του «Ναι» να ανεβαίνουν στο 67% σε ένα δημοψήφισμα όπου συμμετείχε το 58% των Ιρλανδών. Μήπως θα πρέπει να εκλάβουμε αυτή την ανατροπή ως ένδειξη για τον συμπτωματικό και όχι ταξικό χαρακτήρα των αντιδράσεων ενάντια στην Ε.Ε.; Μια έστω και επιπόλαιη ματιά στις συνθήκες επίτευξης αυτής της μεταστροφής, μάλλον ενισχύει το επιχείρημά μας, για τον ταξικό χαρακτήρα των εκατέρωθεν στάσεων απέναντι στη Συνθήκη. Πέραν του συστηματικού εκφοβισμού και των απειλών στον δημόσιο λόγο των ελίτ για πιθανή απομόνωση της Ιρλανδίας σε περίπτωση που δεν ανατρεπόταν το αποτέλεσμα του 2008, πολλοί εργοδότες μετέφεραν αυτό το κλίμα στους εργαζόμενους υπό τη μορφή της απειλής (βλ. ενδεικτικά http://www.teameurope.info/node/689). Επίσης, είναι χαρακτηριστικό ότι στην εκστρατεία υπέρ της Συνθήκης συνέδραμαν οικονομικά και, μάλιστα, δημοσίως μεγάλοι επιχειρηματικοί όμιλοι, όπως η Microsoft, η Intel, η Ryanair (http://www.zdnet.com/blog/sustainability/intel-to-ireland-vote-yes-to-europe-or-else/828). Το μέτωπο του «Ναι» περιλάμβανε τελικά τα δύο κυβερνητικά κόμματα –Fiana Fail και Πράσινοι– και τους δύο αντιπάλους τους –Fine Gael και Εργατικοί–, μία συμμαχία εργοδοτών, συνδικάτων και αγροτικών συλλόγων, καθώς και ολόκληρο τον ιρλανδικό Τύπο!

90. Βλ. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb58/eb58_en.pdf.

91. Βλ. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb75/eb75_publ_en.pdf.

Μάιο του 2011 το αντίστοιχο ποσοστό έπεσε στο 40%.[92] Ανάλογη δημοσκοπική πτώση παρατηρείται και για τους υπόλοιπους θεσμούς της Ε.Ε. (Ευρωκοινοβούλιο, Συμβούλιο της Ε.Ε., Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα). Τέλος, την πλέον ενδεικτική δημοσκοπική πτώση υφίσταται ο δείκτης εμπιστοσύνης προς την ίδια την Ε.Ε. ο οποίος από το 50% το φθινόπωρο του 2004, έπεσε στο 41% την άνοιξη του 2011, με τα ποσοστά των αντίθετων γνωμών (έλλειψη εμπιστοσύνης) να ανεβαίνουν από το 36% στο 47% κατά την ίδια περίοδο.

Την εικόνα κρίσης νομιμοποίησης της Ε.Ε. συμπληρώνουν τα δημοψηφίσματα για το Μάαστριχτ το 1992 και για την ΟΝΕ το 2000 στη Δανία, για τη συμμετοχή στην Ε.Ε. το 1994 στη Νορβηγία, για τη Συνθήκη της Νίκαιας το 2001 στην Ιρλανδία.[93]

Δεν είναι όμως μόνο το οργανωτικά αδιαμόρφωτο και ιδεολογικά ρευστό ρεύμα αμφισβήτησης του εξευρωπαϊσμού που ανησυχεί τα επιτελεία της Ε.Ε. και πιέζει τις επίσημες συνδικαλιστικές ηγεσίες προς μία πιο κριτική προς τις Βρυξέλλες κατεύθυνση: έχει αρχίσει να καταγράφεται ένα δυναμικό ρεύμα ριζοσπαστικής αμφισβήτησης του εξευρωπαϊσμού, που δραστηριοποιείται είτε εντός των επίσημων δομών εκπροσώπησης, ως μειοψηφικό ρεύμα (ριζοσπαστικοποιημένα τμήματα των γερμανικών συνδικάτων Ver.di και IG Metall, βρετανικά συνδικάτα που ανήκουν στην TUC, όπως αυτά των πυροσβεστών, των εργαζόμενων στις μεταφορές, των εκπαιδευτικών στα κολέγια και τα πανεπιστήμια), είτε ως παράλληλη δομή συσπείρωσης οργανώσεων, όπως το SUD (Solidaires, Unitaires, Democratiques) στη Γαλλία, η USB (Union Sindacale di Base)[94] στην Ιταλία και το ΠΑΜΕ [Πανεργατικό Αγωνιστικό Μέτωπο] στην Ελλάδα. Κατά κανόνα, οι ηγεσίες αυτών των συνδικάτων επηρεάζονται ή προέρχονται από κόμματα που βρίσκονται στα αριστερά της σοσιαλδημοκρατίας των αντίστοιχων χωρών.

Ωστόσο, όσο και αν αναπτύσσονται υπόγεια ρεύματα αμφισβήτησης του εξευρωπαϊσμού, ως διαδικασίας αφομοίωσης του ανταγωνιστικού προτάγματος, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την ακόμα ηγεμονική πλαισίωσή του ως διαδικασίας που, υπό προϋποθέσεις, μπορεί να συνδυάζει τις οικονομικές φιλελεύθερες προτεραιότητες με κοινωνικές δικλείδες ασφαλείας. Ο τύπος στρατηγικής που διαθέτει τις κατάλληλες οργανωτικές υποδοχές για μία τέτοια πλαισίωση είναι ο συναινετικός. Χωρίς να μπούμε στη συζήτηση για τα είδη των στρατηγικών στο συνδικαλιστικό κίνημα, είναι αναγκαίο να επι-

92. Στο ίδιο.

93. Λ. Τσούκαλης *Ποια Ευρώπη;*, Ποταμός, Αθήνα 2004, σ. 72-74.

94. Http://www.usb.it/.

σημάνουμε ότι η απομόνωση, σε θεωρητικό επίπεδο, της στάσης των συνδικάτων απέναντι στην Ε.Ε. από τη γενικότερη στρατηγική τους, συσκοτίζει την κατανόηση αυτής της στάσης. Ακριβέστερα, αν δεν δούμε τη φιλο-ευρωενωσιακή ή αντι-ευρωενωσιακή στάση στη συνάφειά της με μία συνολικότερη τοποθέτηση απέναντι στους στόχους του συνδικαλιστικού κινήματος και τα μέσα που μετέρχεται για να τους διεκδικήσει, τότε είναι πολύ πιθανό να εγκλωβιστούμε σε δίπολα τύπου ευρωκεντρισμός-εθνοκεντρισμός. Ωστόσο, η εννοιολόγηση της στρατηγικής του συνδικαλιστικού κινήματος θα αποτελούσε αντικείμενο ενός διαφορετικού κειμένου και επομένως μένουμε προς το παρόν στη διαπίστωση της έντασης που παρατηρείται μεταξύ ηγεσιών ευρωπαϊκών συνδικάτων και της βάσης που εκπροσωπούν, με αφορμή –μεταξύ άλλων– και τη στάση απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

8. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Στο παρόν κείμενο επιχειρήσαμε καταρχάς να χαρτογραφήσουμε σε αδρές γραμμές βασικές όψεις του εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων και πιθανές συνέπειες στις στάσεις των ευρωπαίων εργαζόμενων.

Θεωρούμε ότι οι συμβολικοί και πολιτισμικοί πόροι που επιδρούν στη διαμόρφωση της εικόνας της Ε.Ε. δεν διαχέονται στο κοινωνικό σώμα αδιαμεσολάβητα και αυθόρμητα, έξω από υφιστάμενες ιδεολογικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις. Η πολιτική, ως λόγος των συλλογικών δρώντων (εδώ των συνδικάτων) αλλά και ως «κρυστάλλωση εμπρόθετων δράσεων», γεφυρώνει την εμπειρία των «καθημερινών ανθρώπων» με τα θεσμικά και οικονομικά διακυβεύματα του εξευρωπαϊσμού, διαμορφώνοντας (μαζί με άλλους παράγοντες) συλλογικές στάσεις και συμπεριφορές. Για να κατανοήσουμε καλύτερα αυτή τη γεφύρωση, επιχειρήσαμε να περιγράψουμε πρώτα τις υλικές συνθήκες που τροφοδοτούν τις εμπειρίες της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης, δηλαδή τις πολιτικές που παράγονται στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στην περίοδο από το Μάαστριχτ μέχρι τη Συνθήκη της Λισαβόνας, εντοπίσαμε την αποτύπωση μιας κατά βάση νεο-φιλελεύθερης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, με ταξικό πρόσημο υπέρ των επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα, επισημάνθηκαν οι θεσμικοί δίαυλοι επικοινωνίας με τους οποίους κατέστη δυνατή η συναίνεση και η νομιμοποίηση που παρείχαν οι ηγεσίες του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος στον εξευρωπαϊσμό.

Ωστόσο, η ύπαρξη ενός κυρίαρχου πολιτικού λόγου που εκπέμπεται από

επίσημες οργανωτικές ηγεσίες δεν αποκλείει την εκπομπή ανταγωνιστικών λόγων, που αμφισβητούν τη συναινετική πλαισίωση [consensus framing] του κοινωνικού εταιρισμού και της ανταγωνιστικότητας. Μάλιστα, όσο εντονότερη γίνεται η υλική πίεση που ασκείται από τις φιλο-εργοδοτικές πολιτικές των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, στο επίπεδο της Ε.Ε. και συνακόλουθα ή παράλληλα σε εγχώριο επίπεδο, τόσο πιο πιεστική γίνεται η ανάγκη να βρουν έκφραση οι αγωνίες και τα αιτήματα της βάσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων.

Αυτό εξηγεί γιατί σταδιακά, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και κυρίως από το 2000, προκύπτουν οργανωτικές εξελίξεις στα μεγάλα ευρωπαϊκά συνδικάτα. Ταυτόχρονα, βλέπουμε την ETUC (όπως και εθνικές συνομοσπονδίες, μεταξύ των οποίων η CGT αλλά και η ΓΣΕΕ) να επιχειρεί να συμβιβάσει το κοινωνικοεταιρικό προφίλ της με κινηματικές εκλάμψεις που άρχισαν να εκδηλώνονται κυρίως μετά τα μεγάλα διεθνικά διεκδικητικά επεισόδια, δημιουργώντας αυτό που οι Upchurch et al. περιγράφουν ως υβριδική κατάσταση αμφίβολης αποτελεσματικότητας. Μπορεί, λοιπόν, οι τάσεις επιστροφής στις ρίζες του συγκρουσιακού κινηματικού συνδικαλισμού να είναι προς το παρόν ασυνεχείς και αβέβαιες ως προς τις εκβάσεις τους, πλην όμως η βεβαιότητα ότι αυτό το μοντέλο συνδικαλισμού είναι οριστικά ξεπερασμένο, δείχνει να τελεί υπό αίρεση, όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά και στις ΗΠΑ και, πολύ περισσότερο, σε αναπτυσσόμενες περιφέρειες. Η ελληνική περίπτωση, παρά τις όποιες οργανωτικές, θεσμικές και ιστορικές αποκλίσεις, εμφανίζει παρόμοιες τάσεις. Απομένει να δούμε ποια θα είναι η έκφρασή τους στη νέα φάση της καπιταλιστικής κρίσης.